

НУРЎҒДИ ТОШЕВ

ШОҲ ЖАҲОН

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2002

Тошев Нурёғди.

Шоҳ Жаҳон. — Т.: «Шарқ», 2002. — 48 б.

Ушбу рисола бобурийлар сулоласининг йирик вакилларида бири бўлмиш Шоҳ Жаҳоннинг ҳаёт йўли ва фаолиятига бағишланган. Унда бу зотнинг мураккаб тақдири, аجدодлари руҳига муҳаббати ва уларнинг яратувчилик анъаналарига садоқати, жўшқин севгиси ва шунинг самараси ўлароқ яратилган бетақрор Тож Маҳал обидасининг тарихи каби масалалар қўлёзма манбалар ҳамда ғарб тилларидаги замонавий тадқиқотлар асосида ёритиб берилади. Шунингдек, афюн адиби Халилулло Халилийнинг Заҳрирдин Муҳаммад Бобур ва унинг айрим авлодлари дафн этилган муқаддас маскан тарихидан сўзловчи китобидан қилинган ўзбекча таржиманинг муҳим бўллари ҳам илова сифатида берилмоқда.

Рисола кенг китобхоналар оmmasига мўлжалланган.

ББК 63.2(5У)

НУРЁҒДИ ТОШЕВ

ШОҲ, ЖАҲОН

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2002

Муҳаррир *И. Шаймардонов*
Рассом *В. Куликов*
Бадий муҳаррир *Ф. Башарова*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Мусахҳиҳлар *Н. Мухамедиева, Ю. Бизаатова*

Теришга берилди 21.11.2001. Босишга руҳсат этилди 3.01.2002.
Бичими 84x108^{1/32} Балтика гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма
табови 2,5. Нашриёт-ҳисоб табови 2,8. Адади 3.000 нусха. Буюртма
№ 2757. Баҳоси келишилган нарҳда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмахонаси. 700083, Тошкент шаҳри,
Буюк Турон, 41**

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2002 йил.

маданияти ва адабиётига оид мавзу бўйича диплом иши ёзиш асносида биз бунга ишонч ҳосил қилдик. Бир қанча қўлёзма манбалар ва замонавий тадқиқотларни кўздан кечириб тўплаган маълумотларимиз орасида мазкур муаллифларнинг мақола ва асарларида учрамайдиганлари ҳам кўп эканлигидан келиб чиқиб, уларни ҳурматли ўқувчилар билан баҳам кўришни лозим тойдик. Бунда, аввало, Шоҳ Жаҳоннинг яратувчилик ишлари, унинг ҳукмронлик даври тарихининг Марказий Осиёга алоқадор саҳифаларига асосий эътиборни қаратдик.

Афғонистонлик адиб ва шоир Халилullo Халилий (1907 йилда туғилган; вафотини аниқлай олмадик)нинг илова сифатида берилаётган «Оромгоҳи Бобур» («Бобур мақбараси») рисоласи ҳам кўп жиҳатдан муҳим, қолаверса, ватанимиз тарихи ва Шоҳ Жаҳон шахси ҳамда фаолиятига дахлдордир.

Бу камёб рисоланинг Ўзбекистонга келиб қолиши ҳақида икки оғиз сўз. 1991 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг етакчи илмий ходими, тарих фанлари доктори Асомиддин Ўринбоев буюк аллома Алишер Навоий ҳазратларининг таваллудига 550 йил тўлиши муносабати билан ўтказилган илмий анжуманда иштирок этиш учун Кобулга борган эдилар. Ўшанда бир гуруҳ анжуман қатнашчилари Заҳриддин Муҳаммад Бобур дафн этилган боғни ҳам зиёрат қилишди. Домланинг қабртошлардаги битикларни қоғозга кўчираётганларини кўрган афғонистонлик олим Ёқуб Жузжоний овора бўлмасликни айтиб, ушбу китобчани тақдим қилади. Фурсатдан фойдаланиб, устозга китоб ҳамда уни таржима қилиш жараёнида берган қимматли маслаҳатлари учун миннатдорлик билдирамыз.

«Бобур мақбараси» буюк ватандошимиз ва унинг бир қатор авлодлари дафн этилган муқаддас маскан тарихи ҳамда таърифига бағишланган ягона махсус асардир. У асримизнинг 60-йилларида форс-дарий тилида ёзилган. Асарнинг эътиборга лойиқ хусусиятларидан бири шуки, у талай бирламчи манбаларга таянилган ҳолда таълиф этилган. Булар, аввало, «Бобурнома», Бобурнинг қизи Гулбадан Бегимнинг «Хумоюннома», Акбаршоҳ (1556—1605)нинг мулозими ва сарой тарихчиси Абулфазл Алломий қаламига мансуб «Акбарнома», лоҳурлик муаррих Муҳаммад Солиҳ Канбунинг Шоҳ Жаҳонга атаб китобат қилинган «Амали

Солиҳ», Муҳаммад Амир Қазвинийнинг «Подшоҳнома» асарлари ва бошқалардир.

Рисола афғон ўқувчисига мўлжаллаб ёзилганлиги боис унда ўзбек китобхонларига яхши таниш бўлган маълумотлар, изоҳталаб ўринлар кўп, «Бобурнома» ва «Ҳумоюннома» каби машҳур асарлардан катта-катта иқтибослар келтирилган. Шунинг учун, гарчи рисола ўзбек тилига тўла таржима қилинган эса-да, қуйида уни қисқартирилган ҳолда беришни маъқул топдик.

Таржимада, шунингдек, Шоҳ Жаҳон ҳақидаги тадқиқотимиздаги адабиётларга ишораларда чет элда илмий муомалага кириб қолган нотўғри ибора асл ҳақиқатни ифода этувчи «Бобурийлар» атамаси билан алмаштирилди. Шеърларни қоникарли, бадий таржима қилиш имкон доирамиздан четда бўлса ҳам, нашрнинг руҳидан келиб чиқиб, уларнинг мазмунини насрий ҳикоя қилишдан чекландик ва лоақал қофияга солишга ҳаракат қилдик. Халилий келтирган ҳижрий саналарнинг милодий муқобиллари, Афғонистон подшоларининг ҳукмронлик йиллари ва таржимоннинг бошқа қўшимчалари матн ичида, қавс орасида бериб кетилди.

БОБО ХУРРАМ

Ҳижрий йил ҳисоби билан мингинчи, милодий бир минг беш юз тўқсон иккинчи йилнинг қиши. Жаннатмонанд Ҳинд сарзаминида буюк Бобур асос солган тождорлар сулоласининг энг ёрқин намояндаси, йирик ислоҳотчи Жалолиддин Акбаршоҳ ҳукмронлигининг ўттиз олтинчи йили ўтиб борарди. Унинг доно сиёсати, марказлашган йирик давлат барпо этиш йўлидаги саъй-ҳаракатлари натижаси ўлароқ салтанат ҳудудлари Гужарот, Банголия, Кашмир, Кобул ва бошқа музофотлар ҳисобига кенгайтирилган, ички низолар ва беш-бошдоқликларга чек қўйилиб, осойишталик ва барқарорлик таъминланганди. Айни пайтда, мамлакатнинг жанубий сарҳадларига чегарадош Декан султонликларини тобе қилишга ҳозирлик кўрилаётган эди.

Ушбу қиш кунларининг бирида, аниқроғи, 5 январ пайшанба куни Акбарнинг тўнғич ўғли шаҳзода Салим (бўлажак подшоҳ Жаҳонгир)нинг Лоҳур шаҳридаги ҳарамидида учинчи ўғил фарзанд дунё юзини кўрди. Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас, Салим ўғлига исм қўйдириш мақсадида отасини ўз қароргоҳига таклиф этади. Чақалоққа Хуррам деб ном берадилар, аммо, одатда, отаси билан бобоси эркалаб унга «Бобо» дея мурожаат қилишарди.

Гўдакнинг волидаси Бҳанмоти Жагат Гўсоин нуфузли ражпут рожаларидан бири Удай Сингҳнинг қизи бўлиб, Салим уни 1586 йилда ўз никоҳига олган эди. Аммо Акбар суюкли набирасининг тарбиясини ўзининг бефарзанд, дилабгор рафиқаси Руқия Султон Бегимга топширади.

Акбаршоҳнинг Бобо Хуррамга меҳри айрича бўлган. Шу боис у ёш шаҳзоданинг тарбиясига алоҳида эътибор билан қаради. Хуррам тўрт ёшу тўрт ойлик бўлгач, одатга биноан «мактаб» маросими ўтказилиб, ўз замонасининг кўзга кўринган кишилари унга турли фан ва амаллардан таълим-тарбия беришга масъул қилиндилар. Улар орасида Ҳаким Али Гилоний, Шайх Сўфий,

Шайх Абулхайр каби шоиру уламолар бўлиб, эронлик Мулло Қосимбек Табризий уларга бош этиб тайинланди. 1601 йили Акбар ўз мулозими Тоторхонга тўққиз ёшли шахзодага туркий тил сарфу нахвидан сабоқ беришни топширди. Тождорлар таомилига биноан ёш шахзодаларни ҳарб илмининг сирру синоатларидан ҳам бохабар қилиш кўзда тутилди. Бу вазифа моҳир тирандоз Мир Мурод Деканийнинг зиммасига юкланди.

Акбаршоҳ.

Хуррам ўз навбатида бобосининг бу ғамхўрлик ва ардоқлашларига доимо унинг ёнида бўлиб, хизматини қилиш билан жавоб қайтарарди. Бу ҳақда Жаҳонгир ўзининг «Тузуки Жаҳонгирий» асарида шундай ҳикоя қилади: «...Падари бузрукворимнинг хизматини бошқа фарзандларга кўра кўпроқ қилар ва ул зот ҳам унинг хизматларидан рози ва миннатдор эдилар. Ҳамиша менга уни мақтаб, «у сенинг бошқа фарзандларингнинг бирортасига ҳам ўхшамайди, уни ўзимнинг ҳақиқий фарзандим деб биламан», дея бот-бот такрорлардилар»¹.

1605 йили Акбар бетоб бўлиб қолганида ҳам Хуррам беморнинг ёнида бўлиб, 63 ёшли улуғ бобоси олдидаги сўнгги бурчини сидқидилдан адо этди. Акбар шу йил 17 октябр куни оламдан ўтди. Ўлими олдидан у валиаҳд Салимга шоҳона либослар кийгизиб, ўзининг хос ханжарини тақдим этди ҳамда уни расман тахт вориси деб эълон қилди. Акбаршоҳнинг кичик ўғиллари Дониёл билан Мурод бир неча йил бурун вафот этишган, бинобарин, Салим отасининг ёлғиз ҳаёт ўғли ва вориси эди. Салим 1605 йил 24 октябр куни Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир номи билан тахтга ўтирди.

¹ Нуриддин Жаҳонгиршоҳ, Тузуки Жаҳонгирий. Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти тошбосмаси, инв. № 11382, 16-бет (форс тилида).

Жаҳонгирнинг тўрт нафар ўғли бўлиб, уларнинг тўнғичи Хусрав, иккинчиси Парвиз, учинчиси Хуррам ва ниҳоят, кенжаси Шаҳриёр эди. Хуррам ўзининг тадбиркорлиги, қатъиятлилиги билан ака-укаларидан ажралиб турар, одамларнинг дилига йўл тошиб, ўзига эргаштира олиш қобилиятига эга эди. Шу ва бошқа фазилатлари қўл келиб, тахт учун бўлажак курашларда асосий даъвогарлардан бири сифатида унинг мавқеи ва тарафдорлари кун сайин орта борди.

Биринчи ҳарбий унвонга Хуррам 1607 йил 21 март куни сазовор бўлди: у 8 минг нафар аскарни зот, яъни шахсий қарамоғи учун ва 5 минг нафар аскарни сувор сифатида, яъни ҳарбий уруш-юришлар учун байроқ ҳамда нағоралар билан бирга қабул қилиб олди. Орадан икки ҳафта ўтар-ўтмас, Хуррамнинг ҳаётида маълум маънода унинг келажагини белгилаб берган муҳим воқеа юз берди, яъни отасининг асли эронлик мулозимларидан бири бўлмиш Осафхон (кейинчалик Эътиқодхон)нинг 14 ёшли қизи Аржуманд Бону унга унаштирилди. Тўй маросимлари эса рошпа-роса беш йилдан сўнг нишонланди. Бу тўй Аграда, қарийб бир ой давомида, гоятда тантанавор ва дабдабали қилиб ўтказилди. Тўй шодиёналарига бош-қош бўлганлардан бири Жаҳонгирнинг суюкли хотини Меҳринисо бўлди. У Осафхоннинг синглиси, Аржуманднинг аммаси эди.

Жаҳонгирнинг унга уйланиш тарихи жуда қизиқ. Меҳринисонинг отаси Гиёсбек узоқ қийинчиликлардан сўнг оиласи билан Эрондан Ҳиндистонга кўчиб

Нуржаҳон (Меҳринисо).

Жаҳонгир.

келиб, Акбарнинг хизматига киради¹. Наврӯз байрами кунин Салим бозорда айланиб юриб, Меҳринисони учратиб қолади ва қаттиқ кўнгиш қўйиб, унга уйланишга азму қарор қилади. Бундан воқиф бўлган Акбар бу никоҳга рўйихушлик бермай, Меҳринисони Алиқули Шерафкан исми саркардасига никоҳлаб беради ва ўғлининг назаридан йироқлаштириш мақсадида уларни узок Банголияга жўнатади. Жаҳонгир ўзи тахтга ўтиргандан кейин эмишган акаси Қутбиддинни Банголияга ноиб қилиб тайинлайди. Кунлардан бир кун Шерафкан ноиб қабулига киради ва икки орада низо чиқиб, Шерафкан Қутбиддинни ханжар санчиб ўлдиради. Соқчилар Шерафканнинг ўзини ҳам ўлдиришади. Жаҳонгир марҳумнинг беваси ва қизи Лодилани пойтахтга чақиртириб олади ва 1611 йилнинг баҳорида 35 ёшли Меҳринисони ўз никоҳига олади.

Бағоят гўзал, зукко ва тадбиркор Меҳринисонинг Жаҳонгир кўнглини тамомила ўзига ром этиб, бунинг орқасида кўп нарсаларга эришганлиги хусусида манбалар яқдиллик билан гувоҳлик беради. Шу ўринда бир воқеани эслаб ўтиш мақсадга мувофиқдек туюлади. Бир гал Меҳринисо бир неча кунлик айрилиқдан сўнг эри билан юз кўришиб, беҳад хурсандлигидан йиғлаб юборади. Бунинг кўрган Жаҳонгир хитоб қилади:

Гавҳар зи ашқи чашми ту ғалтига мираваг.

(Таржимаси:

Кўзларингнинг ёшларидан гавҳар томиб тушаёттир.)

Малика бадихагўйлик билан дарров жавоб қайтаради:

Обики би ту хўрдаам, аз гийда мираваг.

(Таржимаси:

Кўзларимдан сенсиз ичган сувлар оқиб тушаёттир.)

Жаҳонгир суюкли хотинига дастлаб Нур Маҳал (аслида нури маҳал, яъни саройнинг нури), кейинроқ Нур Жаҳон номини берган эди. Унинг шарафига зарб қилинган тангаларда шундай битик мавжуд: «Жаҳон-

---

¹ Тақдир тақозосига кўра, бу оила сўнроқ Бобурийлар давлати ҳаётига чуқур таъсир кўрсатди. Фиёсбек (Эътимодуддавла) бош вазир, Осафхон энг юқори лавозимлардан яна бири — вакил даражасига кўтарилиб, катта бойлик ва нуфуз ортиришга муваффақ бўлади.

гиршоҳ амри билан: Нур Жаҳон Бегим номи қўшилганда олтиннинг шўъласи юз карра зиёда бўлгай»¹. Қиссадан ҳисса шуки, Меҳринисо эрининг кўнгли билан бирга салтанат жиловини ҳам ўз қўлига олишга муваффақ бўлган. У сарой ҳаётининг ҳамма ишларига аралашар, ҳатто мамлакатнинг ташқи сиёсати масалаларига таъсир ўтказишга ёхуд солиқ тизимини таъдил қилишга қодир эди.

Маликаларнинг мамлакат сиёсий-ижтимоий ва маданий ҳаётида фаол иштирок этиши бобурийлар сулоласига хос ҳодиса². Бобурнинг эгачиси ва маслаҳатгўйи Хонзода Бегим, Бобурнинг қизи, истеъдод ва ақлу заковат соҳибаси Гулбадан Бегим, мазкур Нур Жаҳон, оташзабон ва исёнкор шоира Зебуннисолар шу сулоланинг сиёсий ва маданий ҳаёти тарихида сезиларли из қолдирганлар. Шундай маликалардан яна бири Аржуманд Бону эди.

Аржуманд аслида Хуррамнинг иккинчи хотинидир. Хуррам биринчи маротаба 1610 йилда машҳур Эрон шоҳи Исмоил Сафавийнинг авлодларидан бўлмиш Мирзо Музаффар Хусайн Сафавийнинг қизига уylanган эди. 1617 йилда отасининг раъйи билан унга учинчи бор уйланишга тўғри келди. Бу гал у машҳур саркарда Абдурахмон Хон Хонон (аслида хони хонон, яъни хонлар хони)нинг набираси, Шохнавозхоннинг қизини никоҳига олади. Ҳинд тадқиқотчиси Прасад Саксена таъкидлаганидек, бу никоҳдан аввало сиёсий мақсадлар кўзда тутилар, зотан, Хуррамда унга на эҳтиёж, на истак бор эди. Хуррамнинг кўнгли ва бутун фикру ёди Аржуманд билан банд, унга бўлган меҳр-муҳаббати чексиз эди. Уларнинг жўшқин муҳаббати ўша даврлардаёқ тилларда дoston бўлган, халқ орасида қўшиқларга солиб куйланарди.

Манбалардан маълум бўлишича, Аржуманд Бону хусну латофатда беназир, боз устига ақл-заковатли ва оқила аёл, садоқатли ёр ва меҳрибон она эди. Хуррамнинг қарийб ҳамма фарзандларининг волидаи муҳиби шу Аржуманд Бонудир. Муаррих Муҳаммад Солиҳ

¹ Н. К. Синха, А. Ч. Банерджи. История Индии. М., 1954, 241-бет.

² Бу ҳақда Т. Файзиевнинг мазкур ишларидан ташқари қаранг: Рекҳа Мисра. Бобурийлар Ҳиндистонида аёллар. Алоҳобод, 1967 (инглиз тилида). Ҳинд олимасининг бу китобида бобурий маликаларнинг мамлакат сиёсий-ижтимоий ва маданий ҳаётидаги иштироки (16—128 ва 149—155-бетлар), жумладан, уларнинг ижоди (86—92-бетлар) ҳақида жуда қизиқарли ва муҳим маълумотлар келтирилган.

Канбу уларни ёши катталигига қараб қуйидаги тартибда санаб ўтади: Жаҳоноро Бегим, Доро Шукуҳ, Муҳаммад Шоҳ Шужо, Равшаноро Бегим, Аврангзеб, Мурод Бахш ва Гавҳароро Бегим.

Жаҳонгиршоҳнинг ҳам келинига ишонч-эътибори баланд бўлган. У Аржумандни беҳад ардоқлар, мудом унга ғамхўрлик қиларди. Аржуманд Бону тарихга ҳам унвонлар улашиш бўйича ўз замонасининг Ҳотамтойи бўлган қайнотаси берган Мумтоз Маҳал (Саройнинг сараси) номи билан кирди. Бундан ташқари уни «Маликайи жаҳон», «Бегим соҳиб», «Подшоҳ Бегим» каби сифат ва номлар билан ҳам улуғлашарди. Уни бу хил улуғвор ному унвонлар билан аташлари бежиз эмас эди, албатта. Шоҳ Жаҳон ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Мумтоз Маҳал сарой ҳаётини белгилаб берувчи энг нуфузли шахслардан бирига айланган бўлиб, Шоҳ Жаҳон томонидан муҳрдор вазифасига тайинланганди. Бирор расмий ҳужжат битилгач, ҳарамга юборилар, «Сарой сараси» уни ўз муҳри билан «безаганидан» сўнггина у ҳужжат кучга кирарди. Шоҳ Жаҳон одатда катта тадбирларга хотинидан бемаслаҳат қўл урмасди. Сирасини айтганда, Шоҳ Жаҳоннинг салтанат маснадига етишиши ҳам маълум маънода шу малика туфайли юз беради.

ЕГГИ ТАХТ СОҲИБИ

1616 йилнинг кузида Хуррам акаси Парвизнинг ўрнига Деканнинг ноибни этиб тайинланади. Бу бой ва бепоён ўлкада вазият чигаллашган, Аҳманднагар вилояти ҳокими Малик Акбар Жаҳонгирга қарши бош кўтариб, бир неча қалъаларни босиб олган ҳамда қўшни Бижопур ва Голкўнда султонлари билан иттифоқ тузган эди.

Сафарга отланишдан олдин Хуррам Ажмир шаҳрида ўз сараланган қўшинининг тантанали намоишини ўтказди. Тартиб билан саф тортган қўшин мусиқа садолари остида сарой аҳли қуршовида ўтирган Жаҳонгирнинг олдидан шахдам қадамлар билан юриб ўтади. Бундан бениҳоя завқланган ҳукмдор ўғлига «шоҳ» унвонини инъом этади. Энди Бобо Хуррамни Шоҳ Хуррам деб аташ бошлашади.

Декан юриши Шоҳ Хуррам учун жуда омадли кечди. Унинг уринишлари туфайли Бижопур султони Одилшоҳ, ушлик иттифоқидан ажралади, заифлашган ганим

мағлубиятга учраб, қўлдан кетган қалъалар яна бобурийлар тасарруфига ўтади. Кутилмаган енгил валабадан боши кўкларга етган Жаҳонгир ўғлига бу гал Шох Жаҳон (аслида шоҳи жаҳон, яъни жаҳон шоҳи) унводини беради. Унинг шахсий қарамотидаги зот сони 30 мингга, сувор сони эса 20 мингга етказилади. Нур Жаҳон зафар шарафига катта зиёфат уюштиради. Жаҳонгирнинг амри билан Шох Жаҳон энди базм ва машваратларда шоҳ тахти ёнига қўйилган махсус олтин ўриндикда ўтирадиган бўлди.

Алқисса, Шох Жаҳоннинг нуфузи кундан-кунга ортиб, у ўзини ягона тахт вориси деб ҳисоблай бошлайди. Аммо, қудратли Нур Жаҳоннинг Жаҳонгирга таъсир ўтказиб, ворислик масаласига ҳам аралашаётгани уни ташвишга солар, дилида отасидан қаттиқ ўпкаларди. Нур Жаҳон аввалги эридан бўлган қизи Лодилани Шахриёрга никоҳлаб берган, уни тахтга чиқариб, ўз мавқеи ва таъсирини сақлаб қолиш тараддудида эди. Қуйидаги икки воқеа сабаб бўлиб, ота-ўғилнинг оралари бутунлай бузилади.

1622 йилда Хусрав тўсатдан вафот этади. У бу пайтда Шох Жаҳоннинг ҳузурида эди. Айрим муаррихлар бу воқеада Шох Жаҳоннинг қўли бўлганлигига ишора қиладилар. Шу йили Эрон шоҳи Шох Аббоснинг навбатдаги уриниши натижасида Қандаҳор яна сафавийлар қўлига ўтади. Жаҳонгир бунга хотиржам қараб тура олмас эди. У Шох Жаҳонга қўшин тўплаб Қандаҳор устига юриш ҳақида фармон юборади. Шох Жаҳон турли вазларни рўқач қилиб, бу фармонни бажаришдан бош тортади. Сал ўтмай эса у очикдан-очик исён кўтаради. Унга қарши акаси Парвиз ва саркарда Маҳобатхон бошчилигида йирик қўшин юборилади. Шох Жаҳон мағлубиятга учраб, узоқ сарсон-саргардонликлардан сўнг отаси билан ярашишга мажбур бўлади.

1626 йилнинг октябрида Парвиз оламдан ўтади. Ордан бир йил ўтиб, Кашмир сафаридан қайтаётган Жаҳонгир ҳам вафот этади. Бу пайтда Шох Жаҳон Деканда эди. Отасининг ўлими ҳақидаги хабарни эшитгач, у дарҳол пойтахт сари шошилади.

Пойтахтда эса асосий тахт даъвогарларининг ортида турган кишилар, яъни ака-сингил Осафхон билан Нур Жаҳон ва уларнинг тарафдорлари ўртасида зимдан олиб борилаётган кураш очикча тус олган, саройда гуруҳбозлик авжига чиққан эди. Кўпчилик обрў-эъти-

борли лашкарбошилар ношуд ва иродасиз Шахриёрнинг тахтга ўтиришини истамас, шу сабабдан Осафхонни қўллаб-қувватлаб, Шоҳ Жаҳонга хайрихоҳлик билдирардилар. Осафхон уларнинг кўмагида Хусравнинг ўғли Довар Бахшни вақтинчалик тахтга миңдиради ва Шахриёрни мағлубиятга учратиб, кўзига мил торгтиради. Шоҳ Жаҳон етиб келишидан бир неча кун олдин Осафхон ҳокимият учун курашнинг ўша даврларга хос шафқатсиз руҳида иш тутиб, Довар Бахшни, унинг укаси Гуршаспни, Шахриёрни ва Дониёлнинг икки ўғлини қатл эттиради (баъзи манбаларда қайд қилинишича, Довар Бахш қочиб кетишга муваффақ бўлган).

Шоҳ Жаҳон Аграга 1628 йилнинг январ ойида кириб келади. У ҳали етиб келмасданоқ Осафхон барча аъёнларнинг розилиги билан унинг номини хутбага қўшиб ўқиттирган эди. Расмий тож кийдириш маросими ҳижрий 1037, милодий 1628 йил 4 феврал куни ўтказилади. Шоҳ Жаҳон ўзига Абулмузаффар Шаҳобиддин Муҳаммад Соҳибқирони соний деган дабдабали ном қабул қилди.

Ҳиндистонлик тарихчи Прасад Саксена ўзининг Шоҳ Жаҳон ҳаёти ва фаолиятига бағишланган махсус тадқиқотида манбаларни синчиклаб ўрганиш асосида Шоҳ Жаҳоннинг ташқи кўриниши ва кундалик иш фаолияти ҳақида ҳам батафсил маълумот бериб ўтади¹. Унинг ёзишича, Шоҳ Жаҳон ўрта бўйли, буғдойранг, кенг пешонали, қайрилмақош, қиррабурун киши бўлиб, жигарранг кўзлари доим порлаб турар, тери кўйилгандек текис тишлари садафдек оппоқ эди. Унинг ўнг қўлининг тўртта бармоқларидаги холларни атрофдагилар эзгулик аломати ва порлоқ келажак нишонасига йўйишарди. Ҳукмдор ёқимли овози ва сўзамоллиги билан суҳбатдошларини ўзига ром этар, бунинг устига шу даражада хушмуомала ва сертакалуф эдики, ҳатто энг паст насабли хизматкорларига нисбатан ҳам сира «сен» сўзини ишлатмасди.

Шулар баробарида Шоҳ Жаҳон ўзига ва бошқаларга нисбатан жуда талабчан, меҳнатсевар ва серғайрат эди. Давлат ва раъият тақдири учун аҳамиятли бўлган бу фазилатлардан, биринчи навбатда, Шоҳ Жаҳоннинг кундалик иш тартиби далолат беради. У ҳар куни эрта

¹ Прасад Саксена. Шоҳ Жаҳон тарихи. Аллоҳобод, 1962, 237—243-бетлар (инглиз тилида).

сахар уйқудан турар, ўзининг хос масжидида бомдоо намозини ўқиб бўлиб, то қуёш чиққунча тасбеҳ ўтириб ўтирарди. Масжиддан чиқиб Шоҳ Жаҳон ҳар куни мулозимларига кўриниш бериш учун махсус дарча олдига борар, баъзан шу ердан туриб филлар жанги ёки шунга ўхшаш кўнгилочар ўйинларни томоша қиларди. Бир соатлардан сўнг ҳукмдор бу ердан чиқиб, Девони омга йўл оларди. У ерда барча аъёни давлат ва аркони мамлакат унвон ва мавқеларига қараб саф тортиб туришарди. Соат саккизларда ҳукмдор кириб келиши билан иш бошланар, мансабдорларнинг илтимослари ва камбағал-нотавонларнинг арз-додларини кўриб чиқиш, бир қатор маҳкамаларнинг ҳисоботларини эшитиб, тегишли фармойишлар бериш каби ишлар амалга ошириларди. Элчилар ва уламою фузалоларни қабул этиш маросимлари, от ва филларнинг кўриги ҳам шу ерда ўтказиларди.

Шоҳ Жаҳон Девони ордан чиқиб Девони хосга борар, у ерда икки соатлар чамаси асосан сиёсат ва бошқарув масалалари билан машғул бўларди. Бундан ташқари меъморий қурилишлар тарҳларини тасдиқлаш, ўргатилган қуш ва ҳайвонларни кўриқдан ўтказиш ишлари ҳам Девони хосда бажариларди. Чоршанба кунлари эса Шоҳ Жаҳон шу ердаги «Феруза тахт»га ўтириб, адлияга оид ишларни ажрим қилар ва шариат асосида ҳукмлар чиқарарди.

Девони хосдан чиққан Шоҳ Жаҳонни Шоҳ Бурж — (минора)да фавқулодда муҳим машғулот кутарди. Шоҳ Буржга шаҳзодалар ва 3—4 нафар олий мартабали мансабдорлардан бошқа ҳеч кимса киритилмас, бу сирли минорада икки соат давомида яширин машварат ўтказилиб, махфий қарор ва фармонлар чиқариларди. Шундан сўнг шоҳ ҳарамга равона бўлар, тушлик таомидан кейин бироз ётиб ором олгач, Мумтоз Маҳал билан асосан аёлларга алоқадор масалалар ечими билан машғул бўларди. Бунинг натижаси ўлароқ кўпинча камбағал ва нотавон қизлар маҳр билан таъмирланар, баъзан уларнинг тўйлари ҳам ўтказилиб, етим-есир ва беваларга эса пул улашилари.

Кейинги иш фаолияти кечга қадар яна Девони хосда давом этар, сўнгра Шоҳ Жаҳон мусиқа эшитиш ёки ҳайвонлар жангини томоша қилиш билан банд бўларди. Кеч соат саккизлардан кейин у Шоҳ Буржда бироз ишлаб, сўнг ҳарамга қайтар, кечги таомни тановул қилиб бўлиб, аёлларнинг мусиқа ва ашулаларини эши-

тиб ҳордиқ чиқарарди. Тахминан соат ўнларда Шоҳ Жаҳон ўз хобгоҳига йўл олар, у ерда парда ортида ўтирган қиссахон Шоҳ Жаҳон ухлаб қолгунга қадар тарих, саёҳатнома ёки пиру авлиёлар ҳаёти мавзудидаги китобларни ўқиб берарди. Манбаларда таъжидланишича, Шоҳ Жаҳон айниқса «Бобурнома»ни севиб тинглар экан.

Ҳафтанинг жума кунлари, байрам ва мавлуд саналари, шунингдек, ҳукмдор саройда бўлмаган кунлар мазкур иш тартибидан мустасно эди, албатта.

Манба ва тадқиқотлар мутолаасидан яна шу нарса ҳам маълум бўладики, янги хоқон табиатан ўта таъсирчан, ҳиссиётга тез берилувчи ва шухратпараст бўлиб, ҳашамат ва дабдабани ўлгудай хуш кўрарди. Бу ҳол мамлакат ҳаётида ҳам ўз аксини топмай қолмади. Турли байрам ва маросимлар энди янада тантаналироқ ўта бошлайди, қаламрав бўйлаб ўнлаб катта-кичик қурилишлар бошлаб юборилади, тожу тахт учун кечган курашда унга елкадош бўлганларнинг рутба ва мулклари бир неча баробар оширилади.

Шоҳ Жаҳоннинг илк фармонларидан бири ўзи учун оламда ўхшаши йўқ тахт ясаш ҳақида эди. Тахт етти йил деганда битказилиб, саройга келтирилади. Узунлиги уч газ (яъни, тахминан уч метрдан зиёдроқ), эни икки газ ва баландлиги беш газ бўлган бу олтин тахт олмос, ёқут, зумрад ва марварид билан қадама қилиб ясалган, тепасига иккита ясама товус ўрнатилган бўлиб, улар ҳам жавоҳирлар қадаб безатилган, ҳатто тахт пойидаги уч поғонали зинапояга ҳам қимматбаҳо тошлардан нақш солинган эди. Бу мўъжиза «Товус тахт» номини олади. Шоҳ Жаҳон тарихига бағишланган «Подшоҳнома» асари муаллифи Абдулҳамид Лоҳурий тахтнинг қийматини 10 млн. рупия баҳолаб, бу мабляни Ироқнинг 330 минг тумани ва Мовароуннаҳрда муомалада бўлган 40 млн. хоний (олтин танга)га тенг деб ёзади¹.

Саройда «Товус тахт»дан ташқари яна олтига тахт бўлиб, Шоҳ Жаҳон ҳафтанинг ҳар куни улардан бирини ўтириб, ҳукмфармолик қиларди.

Тожу тахтга эришмоқлик билан боғлиқ ширин таасуротлар ҳали хотира мулкига айланишга улгурмай туриб, Шоҳ Жаҳон ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун

---

¹ Қ а р а н г: Абдулҳамид Лоҳурий. «Подшоҳнома». Шарқшунослик институти қўлёзмаси, инв. № 24, 1976 — 198а-варақлар.

қўлига қурол олишга мажбур бўлади. Чунки, жангари бундела қабиласининг йўлбошчиси Жужҳар Сингх марказий ҳокимиятга қарши бош кўтарган эди. 1628 йилнинг кузида Шоҳ Жаҳон унга қарши 12 минг кишилик кўшин юбориб, қўзғолонни бостиришга муваффақ бўлади. Бу қўзғолоннинг олови ўчар-ўчмас, жанубдан янада хатарлироқ ғалаённинг шамоли эса бошлайди. Бу ғалги саркаш Декан ноиб Хон Жаҳон Лўдий эди. 1631 йили хатарни даф қилиш учун Шоҳ Жаҳоннинг ўзи Бурҳонпурга етиб келади. Ун тўрт ой давом этган бу қўзғолон бостирилиб, унинг раҳбари ва кўплаб иштирокчилари маҳв этилади. Аммо, бу ғалаба Шоҳ Жаҳон учун фавқуллода катта йўқотиш эвазига қўлга киритилган эди.

ТОЖ МАҲАЛ — «ОҚҚУШ ҚЎШИФИ»

Шоҳ Жаҳон ҳали шаҳзодалик пайтларидан бошлаб бирор сафарга чиқса, Мумтоз Маҳал мудом унга ҳамроҳлик қиларди. Улар ҳатто хатарли жанглар кечаётган дамларда ҳам бир-бирларидан ажралмасдилар. Хон Жаҳон Лўдийга қарши юришга чиққан Шоҳ Жаҳон бу ғал ҳам оғироёқ хотинини ўзи билан олиб кетади. Бахтга қарши, бу ғалги сафар мудҳиш фожеа билан тугайди.

1631 йилнинг июн ойида улар Бурҳонпурда эдилар. Шу ерда Мумтоз Маҳалнинг кўзи ёриydi. Жуда қийналиб туққан маликанинг аҳволи оғирлашиб, аъзойи баданида сўлиш аломатлари пайдо бўла бошлайди. Кунсоати яқинлашиб келаётганини ҳис этган Мумтоз Маҳал кизи Жаҳонородан тезда отасига хабар беришни сўрайди. Жаҳоноро зум ўтмай кўшни ҳобгоҳда ётган отасини чақириб келади. «Амали Солиҳ» асарининг муаллифи Муҳаммад Солиҳ воқеанинг кейинги ривожини тубандагича тасвирлайди: «(Шоҳ Жаҳон) бу қайғули хабарни эшитган заҳоти беихтиёр ўрнидан туриб, чуқур изтироб ва ташвиш ичида ўзининг энг яқин ҳамдами ва ҳамрози қошига келди. Сўнгги дийдор ва охирги учрашувдан узоқ қувончга чўмилдилар. Ул олийнасаб малика ҳасратли ва ғамгин бир ҳолатда йирлай-йирлай васият ва видолашиш маросимини бажо келтирди»¹.

Аржуманд Бону эрига учта нарсани — бошқа уй-

¹ *Муҳаммад Солиҳ Канбу. Амали Солиҳ. ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёмаси, инв. № 12549, 249а-варақ (форс тилида).*

ланмаслик, болаларига меҳрибон бўлиш ва ўзи учун дунёда тенгсиз мақбара қурдиришни васият қилиб, шу тунда мангу уйқуга кетади.

Тақдирнинг бу қутилмаган зарбасидан тамомила эсанкираб қолган Шоҳ Жаҳон чексиз ғам-андухга ботиб, оғир тушқунликка тушади. Унинг амри билан бутун мамлакатда чуқур мотам эълон қилинган, пойтахтнинг бирор гўшасидан мусиқа ёки ўйин-кулги садоси эшитилмасди. Абдулҳамид Лоҳурий ва бошқа муаррихларнинг хабар беришларича, Шоҳ Жаҳон базм-зиёфатлардан, шоҳона либослардан воз кечади. Бир муддат у давлат ишларидан ҳам юз ўтириб, подшоликни ўғилларига тақсимлаб беришга жазм қилади. Ҳиндистонга саёҳат қилиб, 12 йил давомида (1656—1668 йиллар) бобурийлар хизматида бўлган француз файласуфи ва табиби Франсуа Бернье эса Шоҳ Жаҳоннинг ҳатто ўзини ўлдирмоқчи бўлганини ёзади. Нақл қилишларича, орадан бир неча йиллар ўтгач ҳам Шоҳ Жаҳон байрам ёки бошқа хурсандчилик кунлари ёнидаги бўш курсига қараб кўз ёшларини тўкиб ўтирар экан.

Аmmo, энг буюк табиб саналмиш вақт унинг ҳам дардига малҳам берди. Бироз ўзига келгандан сўнг ҳукмдор суюкли маликасининг мақбара борасидаги васиятини адо этиш ҳақида бош қотира бошлайди. Мумтоз Маҳалнинг жасади вақтинча Бурҳонпурга, Тапти дарёси бўйидаги Зайнобод боғига қўйилиб, 1631 йил декабр ойида шаҳзода Шужо, лашкарбоши Вазирхон ва марҳуманинг бош кинизаги Сатиуннисо хоним ва бошқалар кузатувида Аграга кўчирилган ва Жамна дарёси бўйига дафн этилган эди. Шоҳ Жаҳон қурилажак мақбаранинг тарҳини чиздириш ва энг яхшисини танлаб олиш мақсадида салтанат пойидаги ва бошқа ўлкалардан келган донгдор меъморларни ҳузурига чорлайди. Танловда турк меъмори Муҳаммад Исо Афандининг лойиҳаси маъқул топилиб, қурилиш ишлари бошлаб юборилади. Меъморчилик илмидан бинойидек бохабар бўлган Шоҳ Жаҳоннинг ўзи ҳам кўрсатма ва маслаҳатлари билан қурилишда фаол иштирок этган.

Мақбара Агра шаҳридан икки чақиримча жунубда, Жамна дарёсининг ўнг қирғоғида қад кўтара бошлайди. Асосий бионинг қурилиши 1631 йилда бошланиб, 17 йил деганда ниҳоясига етказилади. Қўшимча бино ва миноралар, боғ, ҳовуз ва ҳоказолар қурилишига яна беш йил сарф бўлади.

Курилишда маҳаллий усталар билан бир қаторда Афғонистон, Эрон, Ироқ, Арабистон, Шом, Туркия ва Мовароуннаҳрдан келган меъмор, кошинсоз, сангтарош, гултарош, рассом, хаттот ва бошқа ҳунар соҳиблари иштирок этишган. Улар орасида самарқандлик лойиҳачи Муҳаммад Шариф ва бухоролик ҳайкалтарош Ато Муҳаммаднинг номлари ҳам зикр қилинади. Истифода этилган қимматбаҳо ва ярим қимматбаҳо тошлар ва улар келтирилган жойлар рўйхатидан қурилишнинг кўлами ҳамда қиймати нечоғли улкан бўлганлиги кўриниб турибди. Мисол учун, мармар, биллур, бриллиант, зумрад ва бошқа тошлар Ҳиндистоннинг турли бурчакларидан, марварид, садаф ва маржон Ҳинд уммонидан олинган бўлса, ақиқ Бағоддан, яшил мармар Ўрол тоғлари (Русия)дан, феруза Юқори Тибатдан, ёқут Бадахшондан, хризолит Мисрдан келтирилган. Олтин ва кумуш эса асосан давлат хазинасидан сарфланган. Олмослари билан бутун дунёга донг таратган Голкўнданинг ҳокими Мир Жумла томонидан Шоҳ Жаҳонга ҳадя қилинган машҳур «Кўҳи нур» олмоси Мумтоз Маҳал соғонасининг бош томонига қадаб қўйилади¹.

Тож Маҳал мажмуаси узунлиги 579 м ва эни 305 м бўлган катта майдонда барпо қилинган бўлиб, унда мақбаранинг ўзидан ташқари Жилохона (жами 128 та иморат², жумладан, Мумтоз Маҳалнинг мазкур канизаги Сатиуннисо ва Шоҳ Жаҳоннинг хотинларидан бири Сирҳинди Бегим мақбаралари, иккита бозор ва масжиддан иборат иншоотлар тўплами), Мумтоз Маҳалнинг канизаклари дафн этилган яна битта мақбара, меҳмонхона, масжид, қизил қумтошдан тикланган девор, бир неча улкан дарвоза ва бошқа қўшимча бинолар жой олган. Майдоннинг марказини «чорбоғ» усулида тартиб берилган ва анҳорчалар билан 16 бўлакка ажратилган тўртбурчак боғ ишғол қилади.

Асосий бино — сайқаланган оқ нақшин мармардан тикланган беш гумбазли мақбара мармар тагкурсининг устида бўй чўзиб турибди. Унинг баландлиги 74 м. Мақбаранинг чор атрофида тўртта минора, икки ёнида қумтошдан бино қилинган масжид ва меҳмонхона қад

---

¹ Кейинчалик бу олмос ва бошқа айрим қимматбаҳо тошлар Эрон шоҳи Нодиршоҳ Афшор (1736—1747) босқини пайтида жойидан кўчирилиб, Эронга олиб кетилади.

² Ҳозирги пайтда улардан 76 тасигина сақланиб қолган.

кўтарган. Гумбаз, ички ва ташқи деворлар, шифт ва панжара тўсиқлар қошин, нақш ва битикларга жуда бой.

Мақбара Аржуманд Бонуга берилган нисбатлардан бири билан Тож Маҳал («Сарой тожи») деб аталди¹.

Бобурийларнинг адабиёт, санъат ва илм-фан равнақи учун жонкуярлик қилиб, ижод аҳлига ҳомийлик кўрсатиш баробарида ўзлари ҳам шу жабҳаларда самарали ижод этиб, бой мерос қолдирганликлари яхши маълум. Айниқса, адабиёт ва меъморчиликка муҳаббат — уларга хос отамерос хислат. Аммо, Шоҳ Жаҳон адабиётга мурожаат этмади, отаси Жаҳонгиршоҳ, фарзандлари Доро Шукух, Жаҳоноро Бегим ва Шоҳ Шужоларнинг наср ё назмда қалам тебратганликлари қаршисида, у ашъор ёхуд ёднома битмади. Отаси каби тасвирий санъатга ишқибозлигини ҳисобга олмаганда, Шоҳ Жаҳон бутун куч-имкони, истеъдоди, таъбир жоиз бўлса, қалб кўрини меъморчиликка бахшида этди. Айрим тадқиқотчилар Шоҳ Жаҳоннинг меъморчиликка беҳад боғланганлигини унинг табиатидаги баъзи жиҳатлар, алаҳусус, юқорида зикр этганимиз ҳашамсеварлик ва шухратпарастлик билан изоҳлайдилар. Назаримизда, бу фикрда жон бор. Ҳиндистон диёрининг сон қадар кўп бойлигу жавоҳирлари, машриқзаминнинг қўли гул усталари эса унга ички кечинмаларини иморатга кўчиришга имкон берарди.

Шоҳ Жаҳон Агра, Дехли, Кобул, Ажмир, Кашмир, Лоҳур, Файзобод, Гвалиор, Амбал каби шаҳарларда ўнлаб улкан иморатлар барпо этиб, Шоҳжаҳонобод номли янги бир шаҳарга асос солди. Аградаги у бунёд этган Девони хос ва Девони ом, Моти (Марварид) масжид ва Муссаман бурж, Хос Маҳал ва Шом Маҳал, Дехлидаги кўрғон мажмуаси ва Жоме масжиди, Кобул шаҳридаги Бобуршоҳ боғида амалга оширилган қурилишлар ўрта асрлар меъморчилигининг ажойиб намуналари ҳисобланади. Бугунги кунда улар кўплаб халқлар маданияти мулки ва ифтихор манбаига айланган.

Аммо, Шоҳ Жаҳонга сўнмас шухрат ва беадад раҳмат келтирган асар Тож Маҳал бўлди. Меъморчиликнинг чин маънода қотиб қолган мусиқа эканлигидан шаҳодат берувчи бу обида ҳақли равишда дунёнинг саккизинчи мўъжизаси сифатида эътироф этилган. Уни

¹ Тож Маҳалнинг қурилиши ҳақида тўлиқ маълумот олиш учун қаранг: С. И. Тюляев. Тадж Маҳал. — Искусство Индии. М., 1969, 115—136-бетлар.

кўриш бахтига муяссар бўлган турли миллат вакиллари ва касб эгалари бу мўъжизанинг маҳобати ва гўзаллиги, атроф-муҳит билан уйғунлиги, куннинг турли соатлари ва ой шўъласига қараб турфа жилоланиши, мажмуа қисмларининг ўзаро мутаносиблиги ва бошқа сифатлари ҳақида эҳтирос билан ҳикоя қиладилар. Тож Маҳал гоҳ бобурийлар меъморчилигининг «оққуш кўшиғи»¹, «Шарқ дурдонаси», гоҳ «мангу ҳасрат рамзи», «муҳаббат шаънига битилган тошдаги дoston» сифатида васф этилади.

Дунёда жамики мавжудот вақтдан қўрқади, вақт эса — Миср эҳромларидан, дейишади. Тож Маҳални ҳатто «бесўнақай тошлар уюми»²дан иборат Миср эҳромларидан устун қўювчилар ҳам йўқ эмас. Модомики шундай экан, Тож Маҳал ҳам асрларга қолибона боқиб, яна юз йиллар оша яшаши ва инсониятга қувонч улашиши муқаррардир.

Айрим манбаларнинг гувоҳлик беришларича, Шох Жаҳон Жамна дарёсининг чап қирғоғида, Тож Маҳал рўпарасида ўзи учун қора мрамрдан мақбара қурдириб, иккала мақбарани мрамр кўприк билан туташтиришни ният қилган экан. Бироқ, таассуфки, дастлаб ҳукмфармолик ва жангу жадаллар ташвишлари, кейинчалик эса «бевафо ўғил»нинг қилмишлари унга бу орзусини амалга оширишга имкон бермайдди.

ЖАҲОНГИРЛИК ИДДАОСИ

Шох Жаҳоннинг сиёсий, ҳарбий ва умуман ҳукмдорлик фаолияти хусусида сўз борар экан, бугунги кунга келиб фанда бирмунча яхши ўрганилган бир масалани назардан хориж қилиш имконсиздир. Бу — бобурийларнинг ўз аجدодларига ва ота юртига муносабатлари масаласи. Бобурийлар, бир томондан, буюк Амир Темур ва Бобур наслдан эканликларидан фахр этиб, уларнинг хотираси ва қолдирган меросига муҳаббат ва ҳурмат билан қарар, шу боис улар ўсиб-улғайган юрт билан алоқаларни узмасликка интилишар, иккинчи томондан, Мовароуннаҳрни бобокалонларининг мулки деб ҳисоблашар, бинобарин, уни ўзларига те-

¹ Бу ибора оққуш ҳаёти давомида бир марта — ўлимидан олдин ниҳоятда чиройли сайрайди, деган ақидага асосланган.

² Ф. Бернье. История последних политических переворотов в государстве Великого Могола. М.—Л., 1936, 57-бет.

гишли деб билардилар. Акбар билан Жаҳонгирнинг шундай кайфиятда бўлганликлари яхши маълум. Шоҳ Жаҳон ҳам бу ҳақда бот-бот гапирар, қулай фурсат ва имконият бўлса, Амударёнинг нариги бетидаги обод ва мафтункор ерларни ўз измига бўйсундиришни орзу қиларди.

Шу мавзуни махсус ўрганган америкалик шарқшунос Ричард Фолц ўзининг «Марказий Осиё — бобурийлар тасавурида Ватан сифатида»¹ номли докторлик диссертациясида таъкидлашича, Жаҳонгир ва Аврангзеб Темур мақбараси қарамоғи учун Самарқандга пул ва ишчи кучи юбориб турганлар. Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, қатор тадқиқотчилар Бобурнинг ўғли Хумоюннинг мақбараси ҳамда Тож Маҳалнинг Самарқанддаги Гўри Амирга ўхшашлиги, улар орасида ўзаро алоқадорлик мавжудлиги ҳақида яқдил фикр билдиришади. «Бобурнома»нинг Акбаршоҳ даврида форсчага таржима этилиб, кенг тарқалиши, Жаҳонгирнинг шу асар таъсирида «Тузуки Жаҳонгирий» номли китоб таълиф этиши, Аврангзеб Оламгирнинг ўз фотиҳлик сиёсатини томирларида Амир Темур қони оқаётганлиги билан асослаши каби ҳоллар ҳам бобурийларнинг ота-боболари ёдини нечоғли муқаддас тутиб, уларга тақдир қилишганига яққол мисол бўла олади.

Р. Фолцнинг юқорида номи зикр этилган ишидан шу нарса аён бўладики, аждодлар руҳига ҳурмат ҳисси ва уларнинг мулкига даъвогарлик айниқса Шоҳ Жаҳонда кучли бўлган. «Темур тузуқлари»нинг унинг фармойиши билан форсчага ўтирилиши, Бобур боғи ва мақбарасини «таъмирлаш ва ободонлаштириш ишларида бошқаларга кўра Шоҳ Жаҳон кўпроқ «ғайрат кўрсатганлигини» ҳам шунинг натижаси деб қарамоқ лозим. Шоҳ Жаҳоннинг ўзини Соҳибқирони соний (иккинчи Соҳибқирон) атаб, жаҳонгир бобокалонига қиёс қилишида ҳам маъно бор, албатта. Унинг табиатига хос айрим зикр қилиб ўтилган хусусиятларни эътиборга олсак, Шоҳ Жаҳон ҳақиқатда ҳам тарихга фотиҳ сифатида кириш орзуси билан ёнганлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

Шоҳ Жаҳоннинг истилочилик фаолиятида Декан

---

¹ Р. К. Фолц. Марказий Осиё — бобурийлар тасавурида Ватан сифатида. Кембриж, 1995 (инглиз тилида). ~~MARKETON PUBLISHING~~ шақшунос Скотт Леви ҳам шунга яқин мавзуда тадқиқот олиб бормоқда.

(ёки Деккан) масаласи муҳим ўрин тутади. Ҳиндистоннинг жанубидаги бу йирик музофот ҳудудида Аҳмаднагар, Бижопур ва Голкўнда султонликлари жойлашган эди. 1636 йилга келиб, Шоҳ Жаҳон уларнинг барчасини ўзига тобе қилишга эришади. Бироқ, улар маълум мустақилликни сақлаб қолишади ва Аврангзеб ҳукмронлиги давридагина батамом тугатилиб, бобурийлар қаламравига қўшиб олинади.

Жануб сафарларидан зафар қучиб қайтган Шоҳ Жаҳон зўр бериб Қандаҳор юришига тайёргарлик кўра бошлади. Олгита йирик қалъаларга эга бўлган бу вилоят қулай жуғрофий ўрни ҳамда савдо йўллари чорраҳасида жойлашганлиги орқасида бобурийлар ва Эрон сафавийлари ўртасида доимий нифоқ манбаига айланган эди.

Қандаҳорни илк дафъа Бобур фатҳ этади. Хумоюн даврида у қўлдан-қўлга ўтиб, пировардда Шоҳ Таҳмосп томонидан сафавийлар мулкига айлантирилади. 1595 йилда Акбар уни қайта қўлга киритади. 1622 йилга келиб Шоҳ Аббос яна Қандаҳорни Жаҳонгирдан тортиб олади.

Шоҳ Жаҳон Қандаҳорни қайтариб олиш учун қулай пайт пойлар, сир бой бермаслик ва у ердаги вазиятдан хабардор бўлиб туриш учун Шоҳ Аббоснинг вориси Шоҳ Сафи (Сом Мирзо) билан элчилар ва совға-саломлар алмашиб турарди. 1633 йил май ойида Шоҳ Жаҳон Эрон шохининг элчиси Муҳаммад Алпбекнинг ташрифига жавобан ўз мулозимларидан бири Сафдархонни шоҳ саройига юборади. Сафдархон етиб келганида Эрон таҳликали кунларни бошидан кечираётган эди. Фарбда Туркия султони Мурод IV мамлакат ҳудудларига бостириб кирган, шимол ва шарқда аштархонийлар ва кўчманчи қабилалар таҳдид солиб турарди. Сафдархон ўз ҳукмдорига мактуб йўллаб, бу нотинч вазият ҳақида батафсил маълумот беради. Қулай фурсат етиб келганини англаган Шоҳ Жаҳон Кобулдаги мулозимларига тегишли кўрсатмалар юборади. Улар Қандаҳор ҳокими Али Мардонхон билан шаҳарни жангсиз топшириш хусусида музокара бошлайдилар. Айни шу кунларда Али Мардонхон сафавийларнинг янги вазири билан келиша олмай, саросимада юрган эди. Тез орада уни шоҳ ҳузурига чақиртирадилар. Али Мардон ҳар хил шубҳаларга бориб, ўзининг ўрнига ўғлини жўнатади. Ҳазабланган Шоҳ Сафи Қандаҳорга йирик қўшин юборади. Али Мардонхон кўрқув ичида Шоҳ

Жаҳондан мадад сўраб, 1638 йил 28 феврал куни Қандаҳорни унинг Кобулдаги одамларига топширади. Бунинг эвазига у катта мукофотлар ва амирул-умаро унвонига сазовор бўлади.

Қандаҳорнинг жангсиз тобе қилиниши Шоҳ Жаҳонни жуда руҳлантириб юборади. У энди бош орзуси — Мовароуннаҳрни забт этиш хаёли билан банд эди. Худди шу пайтда Шоҳ Жаҳоннинг бу муддаосини амалга ошириш учун қулай вазият ҳам етилиб келмоқда эди.

Шоҳ Жаҳон даврида Мовароуннаҳрни аштархонийлар сулоласи идора қиларди. 1611 йилда Бухоро тахтини ушбу сулоланинг йирик вакилларида бири Имомқулихон эгаллайди. У укаси Назр Муҳаммадни яқинда сафавийлардан қайта тортиб олинган Балхга ҳоким этиб тайинлайди. Назр Муҳаммад Жаҳонгирнинг ўлимидан кейин бобурийлар салтанатидаги парокандаликдан фойдаланиб, Кобулга қўшин тортган, бироқ, Шоҳ Жаҳоннинг Лашкархон ва Маҳобатхон бошлиқ 40 минглик черигига бас келолмай, чекинишга мажбур бўлган эди. Шунга қарамай Шоҳ Жаҳон у билан ҳам, акаси билан ҳам элчилар алмашиб турди.

1641 йил 31 октябрда Назр Муҳаммадга Бухоро тахти ҳам муяссар бўлди. Аммо, унинг ҳукмронлиги узоққа чўзилмади. Ўзининг мурасасиз ва калтабин сиёсати билан у тезда атрофидагиларнинг нафратини кўзгатади. Назр Муҳаммадхон ҳатто тахтдан воз кечиб, ҳажга отланган акаси Имомқулихоннинг бор-будини тортиб олиб, хотини Ой Хонимни қамаб қўйганди. 1645 йил 4 апрелда Хўжандда Назр Муҳаммаднинг ўғли Абдулазиз хон қилиб кўтарилади ва Мовароуннаҳр унинг измига ўтади. Назр Муҳаммад яна Балх билан кифояланишга мажбур бўлади. Тез орада у Балхни ҳам бой бериши мумкинлигини билиб, Шоҳ Жаҳондан ёрдам сўрайди.

Шоҳ Жаҳон алақачон юришга тадорик кўраётган эди. У Асолатхонни Кобулга йўллайди. Асолатхон Кобулга етиб келиб, озуқа гамлайди ҳамда тоғдан ўтиш йўларини аниқлаб, 1645 йил август ойида Кобулдан чиқади. Фурбандда унга ўз аскарлари билан Али Мардонхон қўшилади. Бироқ, бу юриш муваффақиятсиз якунланади. Шу йилнинг кузида рожа Жагат Сингх бошлиқ лашкар яна бир бор Балх ва Бадахшонни забт этишга уриниб кўради. Бу уриниш ҳам натижа бермайди. Ниҳоят, 1646 йил феввалида ҳал қилувчи юриш бошланади. Шаҳзода Мурод Бахш 50 минг отлиқ ва 10

минг пиёда аскардан иборат қўшин билан йўлга тушадди. Унинг Али Мардонхон билан бирлашган қўшини йўл-йўлакай Қундуз, Қоҳмард ва бошқа қалъаларни тобе қилиб, 1646 йилнинг июл ойида Балхни эгаллади. Назр Муҳаммадхон Исфаҳонга, Шоҳ Аббос II ҳузурига қочиб кетади.

Шоҳ Жаҳоннинг қувончи чексиз эди. У катта зиёфат уюштириб, жангда иштирок этган барча саркардаларга мўл тухфа улашади. Сўнгра Балх, Қандаҳор, Кобул ва бошқа вилоятларга ноиблар тайин этиб, шу йилнинг сентябрида Лохурга қайтади.

Кўп ўтмай у ўғлидан мактуб олади. Унда Мурод отасидан Ҳиндистонга қайтишга ижозат сўраган эди. Шоҳ Жаҳон ўғлига рухсат бермай, Самарқанд ва Бухоро забт этилганидан сўнг Мовароуннахр ноиблиги унга тегажанини шама қилиб, мактуб юборади. Аммо Мурод ўзбошимчалик билан Балхни ташлаб, пойтахтга қайтади.

Тез орада Шоҳ Жаҳоннинг Мовароуннахрни ўз измига киритиш борасидаги режаларининг амалга ошиши амри маҳол эканлиги аён бўла бошлайди. Балхда қолдирилган амирлар ва аскарлар катта қийинчиликларга дуч келмоқда эдилар. Бегона юртнинг шароитига кўника олмаслик, озиқ-овқат танқислиги, бунинг устига кўчманчиларнинг тунги ногаҳоний ҳужумлари уларни ҳолдан тойдиради.

1647 йилда Шоҳ Жаҳон ўз ихтиёрига ташлаб қўйилган Балхда тартиб ўрнатиш учун у ерга Аврангзебни юборади. Бу орада Абдулазизхон 120 минг кишилик қўшин билан Амударё бўйларига яқинлашади. Унинг укаси Субҳонқулихон ҳам ўз сипоҳлари билан Балх атрофида пайдо бўлади. Икки ўртада бўлиб ўтган тўқнашувда Аврангзебнинг қўли баланд келади. Шунга қарамай у ҳам отасидан Балхни ташлаб кетишга изн сўрайди. Чунки, бу ерда вазият янада мушкуллашган эди. Ҳиндистонга элтувчи йўлларнинг узоқлиги ва хатарлиги, ўзбекларнинг ҳамон давом этаётган ҳамлалари, истилочилар томонидан таланиб, озиқ-овқат ва емхашагидан жудо бўлган маҳаллий аҳолининг норозилиги ва бошқалардан иборат мушкулотлар қўшиннинг руҳини тушириб юборади. Фарба эса Эрон шоҳидан мадад олган Назр Муҳаммадхон катта куч билан яқинлашиб келаётган эди. Устига-устак, ҳиндистонликлар учун нотаниш совуқ қиш эшик қоқмоқда эди. Алқисса, 1647 йил 3 октябрда Аврангзеб Шоҳ Жаҳоннинг рухсати билан Балхдан чиқиб, ўз юртига қайтади. Балх ва

Бадахшон Шоҳ Жаҳоннинг раъйи билан яна Назр Муҳаммадхон ихтиёрига ўтади.

Бу муваффақиятсизлик Шоҳ Жаҳоннинг нуфузига ва давлат хазинасига катта путур етказди. Айни шу муваффақиятсизликдан сўнг Эрон шоҳи Шоҳ Аббос II Шоҳ Жаҳонга мактуб йўллаб, Қандаҳорни қайтаришни сўрайди. У 1642 йилда 11 ёшида Шоҳ Сафининг тахтини эгаллаган эди. Ижобий жавоб ололмагач, Аббос II 1648 йилда Қандаҳорга қарши юришни бошлаб, шаҳарни қамал қилади. Бу ҳақда бир ойдан сўнг хабар топган Шоҳ Жаҳон Аврангзеб ва Саъдулаҳон бошчилигидаги 50 минглик қўшинни ёрдамга юборади. Айланма йўллардан ўтиб келган Аврангзеб кечикади: унинг келишидан бир неча кун илгари шаҳар дарвозалари очилган эди. Аврангзеб қалъани қамал қилади. Шоҳ Жаҳоннинг ўзи ҳам Кобулга етиб келиб, ғанимнинг қаттиқ қаршилиги кўрсатаётгани ва шаҳзода қўшинининг аҳволи оғирлигини билади ва қамални бекор қилиш ҳақида буйруқ беради.

Шоҳ Жаҳоннинг Қандаҳорни қайтариб олиш йўлидаги шундан кейинги барча уринишлари бекор кетади. Бу гал бобурийлар Қандаҳорни буткул қўлдан берган эдилар.

Шундай қилиб, Шоҳ Жаҳоннинг бирда ғалаба нашъасиё, бирда мағлубият алами билан кечган фотиҳлик фаолияти пировард натижада у кутган шон-шавкатга элмай, ўз интиҳосига етди.

УЙ БАНДИСИ

Ҳаммаси бўлиб қарийб ўттиз бир ярим йил ҳукмронлик қилган Шоҳ Жаҳон шу муддатнинг тахминан ярмини ҳарбий юришларда, турли саёҳат ва сафарларда, бир сўз билан айтганда, пойтахтдан четда ўтказди.

1648 йилнинг эрта баҳорида Шоҳ Жаҳон салтанат пойтахтини Аградан Деҳлига кўчириб, уни Шоҳжаҳонобод деб қайта номлайди. Бу воқеа тантанали нишонланиб, қурилиш ва ободончилик ишлари бошлаб юборилади. 1651 йилнинг ёзини Шоҳ Жаҳон сўлим ва салқин Кашмирда ўтказиб, яна Деҳлига қайтади. Шу ердан у охириги — бешинчи марта Кобулга сафар қилади. Натижасиз тугаган сўнги Қандаҳор юришидан 1652 йилнинг охирида Деҳлига қайтиб келган Шоҳ Жаҳон, Агра ва Ажмир сафарларини ҳисобга олмаганда, 4 йил шу ерда қолиб кетади.

1657 йил сентябр ойида Шоҳ Жаҳон тўсатдан бетоб бўлиб қолади ва орадан бир ҳафта ўтар чамаси шошилиш равишида тўнғич ўғли Доро Шукуҳни валиаҳд деб эълон қилади. Бироқ, маълум сабабларга кўра, бу галги тахт алмашиш бобурийлар тарихида мисли кўрилмаган биродаркушлик урушига олиб келдики, Шоҳ Жаҳонни унинг гирдобига тортилиш ва аксар зурриётларининг ҳалокатини бошдан кечиришдек аччиқ ёзмиш кутмоқда эди.

Уч йилдан зиёд давом этган бу уруш тафсилотларини ўз кузатувлари ҳамда шоҳид кишилар маълумотлари асосида муфасссал баён этган Ф. Бернье унинг сабабини мамлакатда тахтни мерос қилиб олиш ҳуқуқини тўнғич ўғилга мустаҳкам биркитиб қўйувчи қонуннинг йўқлигида деб ёзади. Аслида эса шундай тартиб-қоида мавжуд эди. Ҳумоюн, Акбар ва Жаҳонгир шу тартибга биноан тахт эгаси бўлдилар. Шоҳ Жаҳон ҳам, Хусравнинг сирли ўлими борасидаги мишмишларни эътиборга олмаганда, ҳаёт бўлган шаҳзодалар орасида ёши улуги сифатида ҳокимият тепасига келди. Осафхон томонидан Довар Бахшнинг вақтинчалик шоҳ этиб кўтирилиши ҳам бежиз эмас эди, чунки унинг отаси Хусрав Жаҳонгирнинг тўнғич ўғли бўлиб, у марҳум валиаҳднинг тўнғич ўғли сифатида тахтга меросхўрлик қилиш ҳуқуқига эга эди. Аммо, бу толесиз шаҳзода, юқорида нақл қилинганидек, нозик ҳийланинг қурбони бўлди.

Шоҳ Жаҳоннинг Доро Шукуҳни валиаҳд деб эълон қилишида ҳам мазкур анъананинг таъсирини кўриш лозим. Аслида Доро ҳарбий иш ва давлатчилик соҳаларига бирмунча лоқайд, ҳаттоки уқувсиз бўлиб, тасаввуф, илм-фан ва адабиётга қаттиқ боғланган ижод кишиси эди¹. «Шоҳи баланд иқбол» Доро Шукуҳ Ал-

¹ Доро Шукуҳ ислом ва тасаввуф тарихи, тасаввуфнинг ўзи мансуб бўлган Қодирия тариқати, ислом ва индуизм динларининг ўзаро муносабатлари, шунингдек, санъатга оид ўнга яқин асарлар муаллифидир. Бундан ташқари Доро Шукуҳ Ҳиндистонда илмий таржиманинг асосчиси саналади. У Бҳагавад гита, Упанишада каби ҳинд мумтоз адабиёти дурдоналарини санскрит тилидан форсчага таржима қилди. (Батафсилроқ маълумот олиш учун қаранг: Б. Ҳасрат. Доро Шукуҳ; Ҳаёти ва ижоди. Нью-Делҳи, 1982 (инглиз тилида). Доро шеърятда Қодирий таҳаллуси остида ижод этган. Ўз Р ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида унинг қаламига мансуб девон (инв. № 2295) ва бошқа бир неча асарлар сақланади. (Доро Шукуҳ ва бошқа бобурийлар ижоди ҳақида яна қаранг: Г. Ю. Алиев. Персоязычная литература Индии: М., 1968).

лохобод, Панжоб ва Мултон қаби бой вилоятларнинг ҳокими этиб тайинланган, базм ва машваратларда тахт ёнидаги олтин ўриндикда ўтирарди. Шоҳ Шужо Банго-лияда, Аврангзеб Деканда, Мурод Бахш эса Мўлва ва Гужаротда ҳокимлик қиларди.

Тахт вориси Доронинг мавқеи, бир қарашда, қўрғон-дек мустаҳкам эди. Шунга қарамай у мағлубиятта учра-ди. Унга отасининг беҳад меҳр-муҳаббати ва ҳомийли-ги ҳам, мамлакатнинг энг бообру ва қодир кишиларидан бири бўлган опаси Жаҳоноро Бегимнинг самимий му-носабати ва ҳимояти ҳам ёрдам бермади, қўшин ва раи-ятнинг, айниқса, маҳаллий аҳолининг садоқати ҳам қал-қон бўла олмади. Ўз даврининг фарзанди бўлмиш Аврангзеб ҳур фикрли Доро Шукуҳ устидан, кўпинча бўладигандек, ўз даврига таянган ҳолда галаба қозонди. Аврангзеб акасининг барча дину мазҳабларнинг тенг-лиги ҳақидаги фикрларини рўкач қилиб, уни кофирликда айблайди ва подшоҳни, салтанатни унинг кутқусидан ха-лос этиш шиори остида тарафдорлар орттиради.

Аврангзеб бурун ҳам мустақил сиёсат юргизишга майли борлигини бир неча бир ошкор этган, лекин отасининг иродасига очикдан-очик қарши боришга жазм қилмасди. У зоҳиран ўзини тожу тахтга бефарқ-дек тутар, намоз ўқишни ва бошқа дин рукнларини адо этишни зинҳор қанда қилмасди. Охируламр Аврангзеб Шоҳ Шужо билан Муродни ишонтиради, уларнинг ҳар бирига ҳокимиятни эгаллашда мадад беришни ваъда қилиб, бу хизматлари эвазига Аллоҳ йўлида фақирона умргузаронлик қилишга имкон ва ижозат беришлари-ни сўрайди. Аврангзеб опаси Равшаноро Бегимни ҳам турмушга беришни ваъда қилиб¹, ўз томонига оғдиради ва унинг хизматларидан устамонлик билан фойдалана олди. Шу тариқа кичик подшоҳзодаларнинг иттифоқи ташкил топади.

Кекса ҳумдорнинг бетоблиги ҳақидаги хабар этиб келган ҳамоно иттифоқчилар фаол ҳаракатга кириш-дилар. Келишувга биноан, улар Агра ёнида учрашиш-лари керак эди. Айни пайтда Доро Шукуҳ ҳам соғайиб оёққа тура бошлаган отаси билан ҳамкорликда зарур чора-тадбирлар кўра бошлайди.

1657 йилнинг охирига келиб аҳвол жуда мураккаб

¹ У пайтларда бобурий ҳукмдорлар қизларига оила қуришга рухсат беришмасди. Ф. Бернъенинг гувоҳлик беришича, улар куёв-ларининг катга қудрат касб этиб, ҳокимиятга даъвогар бўлишлари-дан ҳадиксирашарди.

тус олган, Мурод Гужаротда, Шужо Банголияда ўзларини шоҳ деб эълон қилган эдилар. Шоҳ Жаҳон тезда қўшин тўплаб, унинг бир қисмини Қосимхон бошчилигида Муродни Гужарот ҳокимлигидан четлатиш учун, Жасвант Сингх қўмондонлиги остидаги иккинчи қисмини Декандан чиққан Аврангзебнинг йўлини тўсиш учун юборди. Бироқ, шоҳ қўшини уларнинг келишилган жойда қўшилишларига монелик қилолмади. Қудратли саркарда Мир Жумлани асир олиб, унинг жангчилари ҳамда замонавий қурол-яроғини қўлга киритган Аврангзеб Мурод билан биргаликда шоҳ қўшинини икки марта мағлуб этади. Самугарҳда бўлиб ўтган иккинчи ҳал қилувчи жангда офир талафотга учраган Доро Шукуҳ аввал Аграга, у ердан Дехлига қочиб бориб, қўшин йиға бошлайди.

Ғолиблар Аграга яқинлашганларида Шоҳ Жаҳон Аврангзебга мактуб йўллаб, уни жуда кўргиси келаётганини маълум қилади ва тезда етиб келишини сўрайди. Аврангзеб бу таклифни мулойимлик билан рад этади. Шундан сўнг Шоҳ Жаҳон унинг ҳузурига Жаҳонорони юборади. Жаҳоноро укасига оталарининг таклифини баён этади. Шоҳ Жаҳон Аврангзебни тахт меросхўри деб эълон этиш, Дорога Панжоб билан ғарбий вилоятларни, Муродга Гужаротни, Шужога Банголияни, Аврангзебнинг ўғли Муаззамга Деканни инъом этишни ваъда қилган эди. Аврангзеб бу таклифни ҳам қабул қилмади.

Хулласи калом, 1658 йилнинг июн ойида Аграга кириб келган Аврангзеб бир ҳийла билан отасини қалъага қамаб қўйишга муваффақ бўлади ва бир ойдан кейин Абузафар Муҳиддин Аврангзеб Оламгир номи билан тож кияди.

Аврангзебнинг барча тахт даъвогарлари ва бошқа рақибларини бартараф этишдан иборат ҳаракатлари 1660 йилгача давом этди. Дастлаб, зафар муносабати билан уюштирилган зиёфатда Мурод ҳибсга олиниб, уч йилдан сўнг боши танасидан жудо қилинади. Натижасиз уринишлардан сўнг 1659 йилда Доро Шукуҳ ҳам қўлга тушиб, шу йили Дехлида қатл этилади. Уч йилдан кейин унинг ўғли Сулаймон Шукуҳ заҳарлаб ўлдирилади.

Шоҳ Шужо учала ака-укалар ўртасидаги келишувга биноан улар билан учрашиш учун келаётиб, Сулаймон Шукуҳ томонидан мағлубиятга учратилган эди. 1658 йилнинг кузида у Аврангзеб қўшинидан ҳам енгилади. Аврангзебнинг ўғли Султон Муҳаммаднинг таъқиби

остида қувғинга учраган Шоҳ Шужо 1661 йилда тоғли Арақанда фожеали равишда ҳалок бўлади.

Агра қалъасидаги ўзининг ҳарамиди тутқунликда сақланаётган Шоҳ Жаҳон эса ҳали-ҳануз Доро Шукухдан нажот кутар, унга тез-тез мактуб йўллаб турарди. Охири у тақдирига тан беришга мажбур бўлади. Банди қаттиқ назорат остида сақланар, бирор киши билан берухсат учрашиш ё мактуб алмашиш тақиқланган эди. Фақат Жаҳоноро Бегимга отасининг ёнида бўлишга ижозат берилади.

Аммо, маълум вақт ўтгандан кейин Аврангзеб отасининг кўнглини олиш учун ҳаракат қила бошлайди. У Шоҳ Жаҳоннинг ҳузурига кўшиқчи ва раққосаларни юбориб турар, баъзан ўргатилган ҳайвонлар жанги ёки шунга ўхшаш бошқа кўнгилочар томошалар уюштирарди. Шулар ҳамда Аврангзебнинг кечирим сўраб ва оталик ризолигини беришни илтижо қилиб кетма-кет ёзган мактублари таъсирида Шоҳ Жаҳоннинг кўнгли бироз юмшайди, охир-оқибат ўғлининг айбларидан ўтиб, унга оқ фотиҳа беради.

Шоҳ Жаҳон етти ярим йил шу тариқа хонанишин бўлиб умр кечирди. 1666 йилга келиб унинг аҳволи кескин оғирлаша бошлайди. Уламолар кенгашиб, уни рўза тутиш ва бошқа вожиботлардан озод этадилар. Шу йил 2 феврал тунда Шоҳ Жаҳон Аллоҳдан барча ўғилларининг гуноҳларидан ўтишни илтижо қилиб, суюкли қизи Жаҳоноро Бегим қўлида ҳаёт билан видолашди. Унинг жасади Тож Маҳалга, Аржуманд Бону қабрининг ён томонига дафн этилди. Шоҳ Жаҳоннинг ўлиmidан энг кўп қайғурган кимса — марҳумнинг вифодор қизи Жаҳоноро Бегим ўз кечинмаларини шундай қоғозга тўкиб солган эди:

*Эй офтоби манки, шўди ғойиб зи назар,
Оё шаби фироқи туро кай бувад саҳар.
Эй подшоҳи оламу эй қиблайи жаҳон,
Бикуюшой чашми раҳмату бар ҳоли ман нигар.
Нолам чу най зи ғуссаву бодам бувад бадаст,
Сузам чу шам гар ғаму дудам равад аз сар.*

Таржимаси:

*Эй, кўзлардан ниҳон бўлган офтобим,
Токай фироқингда тонгсиз оқшомим.
Эй подшоҳи олам, қиблайи жаҳон,
Кўзларинг оч, кўргин недир аҳволим:
Аламдан тортаман най каби нола,
Куярман мисли шам, ғамдир йўлдошим.*

Халидулло Халилий

БОБУР МАҚБАРАСИ

Ой-кунлар ўтиб, пайгамбар ҳижратига 937 йил тўлганида (милодий 1531 йил) Аградаги Нурафшон бодидан ҳашаматли ва улуғвор бир тобутни Шердарвоза тоғи этагида жойлашган сўлим боққа келтириб, тупроққа қўйишди. Бу шундай бир кишининг тобути эдики, унинг табиатига хос ажойиботлар шу хонадонга мансуб бўлган бошқа қўлаб кишиларникига ўхшамас, ундан мудом ҳайратомуз ҳамда зиддиятли ишлар содир бўлиб турарди.

У доим масжидларга назр-ниёзлар қилар, гоҳида эса ундан бандаларга озору ситамлар ҳам етарди. Баъзида эски пўстинни кийишдан ор этмай, тариқ унидан бўлган бир коса ёрмага қаноат қилган бу инсоннинг баъзан бутун бир иқлимни забт этиш билан ҳам иштиёқ косаси тўлмас эди.

Ул зот шу қадар боадаб ва андишали эдики, ўз заифалари ҳижобсиз пайтда уларнинг ҳузурига кирмасди. Гоҳида эса худди қутурган денгиз тўлқинларидек қайнаб тошар, харсанг тошлар унинг отлари тақаси остида ипақдек уваланиб кетарди. Синд дарёсининг шиддатли ва даҳшатли тўлқинлари билан ўйнашар, Ҳиндикуш тоғининг қорбўронларида йўлга отланишдан ҳам қўрқмас, дарғазаб булутлар билан курашга тушадигандай наъра тортарди.

Қаерда қоятош учраса, унинг ўртасига ўзининг номини ёздирарди. Кобул ва Ламғон ўртасида жойлашган Бодпич дарасида, Ишкамишда, Бандгушо тоғи этагида ўз номини тошга биттирди. Шердарвоза тоғининг шимолий ён бағридаги азим бир қоятошга «Подшоҳи олам-паноҳнинг тахтгоҳи» деб битишни амр этди. Ўша қоятошнинг бир чеккасида яхлит тошни тарошлатиб тахт ясатди ва ёнига сифими икки ман¹ бўлган ҳовуз

¹ Ман — ўлчов бирлиги; 1 Ҳиндистон мани 26,155 кг га тенг.

қаздирди. Чевараси Нуриддин Жаҳонгир унинг қаршисида бошқа бир тахт ва ҳовуз ясатиб, унда ўзини «Етти иқлим мамлакатларининг подшоҳи» деб эълон қилди. Эндиликда улар ою йилларнинг бешафқат зарбалари остида вайрон бўлиб, тупроққа қоришиб кетган.

Душманлари билан шердек олишар, қоплондек ҳамла қиларди. Рақибни Аҳмад Танбал билан юзма-юз бўлиб, унинг шамшири зарбасидан дубулғаси пачақланганда ва унинг ўқидан ўнг сони яраланганда, шундай бир хатарли ва қалтис бир вазиятда ҳам дилини инсоний ҳис-туйғулар тарк этмади. Ўзи бу ҳақда эслаб шундай ёзади: «...Соғдоққа илик элитим. Хон додом бир сарсабз гўшагир бериб эди, ул чиқди. Ташлағали ҳайфим келди. Яна соғдоққа солғунча икки ўқ отқунча фурсат бўлди экин».

Салтанати Ҳиндистоннинг у юзидан Жайхуннинг бу бетигача чўзилган бу жаҳонгир саркардалик ташвишлари билан бирга кечалари шамчироқ ёруғида мутолаа қилиб, тунни тонга уларди. У ўз замонасининг барча қилмларидан бохабар бўлиб, ашъор битмоқ, тарихлар тузмоқда маҳоратга эришган, шунингдек, турли китоблар таълиф этган ва янги алифбо яратганди. У мусиқани яхши билар, йирик шоирларнинг шеърларини таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини баён қиларди. Султон Али Машҳадийдан бошқа хаттотларнинг хуснихатидан айб топар, Беҳзоддек сеҳрли мўйқалам соҳибининг ишларини танқид қиларди. У «Беҳзод соқолли кишиларнинг суратини соқолсиз кишиларникига қараганда яхшироқ чизади, зеро, у соқолсиз кишиларнинг иягини чўзиб юборади», дерди.

Бу боистеъдод ва улғу инсон бобурийлар сўлоласининг асосчиси, Шарқнинг буюк саркардаси, ҳазрат фирдавсмакон¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳи фозийдир.

Бобурнинг насаби ота томондан Амир Темурга тақаларди, яъни Бобур ибни Умар Шайх ибни Султон Абусаид ибни Султон Муҳаммад Мирзо ибни Мироншоҳ ибни Темур. Бобурнинг онаси Қутлуғ Нигор Хоним Чингизхон авлодига мансуб Юнусхон қизидир.

---

¹ Фирдавсмакон — марҳум, жаннатдан жой олган маъносига. Ўша давр муаррихлари вафотидан сўнг Бобурни фирдавсмакон, Ҳумоюнни жаннатгошён, Акбарни аршиошён, Жаҳонгирни жаннатмакон нисбатлари билан улуғлашган.

Султон Абдусаид 11 нафар ўғлини ҳар жойга тайин этди, жумладан, Бобурнинг отаси Умар Шайх Фарғонада, Улуғбек Кобулда, Султон Аҳмад Мирзо Самарқандда ва Султон Маҳмуд Мирзо Ҳисор, Қундуз ва Бадахшонда ҳукмронликка кўтарибди.

Умар Шайх 899 йил тўртинчи рамазонда (1494 йил 8 июн) Андижонда тасодифан каптархонадан қулаб тушиб, 39 ёшида оламдан кўз юмди. Умар Шайх ханафий мазҳабли, пок эътиқодли ҳукмдор эди. Ҳазрат Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорга ихлоси баланд бўлиб, Хожа Аҳрор ҳам уни ўзига фарзанд деган эди. Умар Шайх баланд бўйли, қизил юзли, тегирма соқолли бақувват киши эди. Ундан уч ўғил: Бобур, Жаҳонгир Мирзо ва Носириддин Мирзолар қолган бўлиб, уларнинг ҳар бири бошқа-бошқа оналардан туғилгандилар. Бобур уларнинг тўнғичи эди.

Бобурнинг онаси терлама касалига чалиниб, Кобулда дунёдан ўтган. Бобур онасининг ўлими ва дафн этилиши ҳақида «Бобурнома» китобида шундай ёзади: «Муҳаррам ойида менинг онам Қутлуқ Нигор хонимга ҳасба марази бўлди, фасд қилдилар, ноқис воқе бўлди. Бир хуросонлиқ табиб бор эди, Сайид табиб дерлар эди. Ҳиндувона берди, чун ажал етиб экандур, олти кундан сўнг шанба куни Тангри раҳматиға борди. Улуғбек Мирзо тоғ доманасида боғ иморат қилиб эди, Боғи Наврўзий отлик, Якшанба куни бу боққа келтуруб, мен ва Қосим кўкалтош туфроққа топшурдик».

Бобур дунёга келганда ҳазрат Хожа Аҳрор унга Заҳриддин деб от қўйди. Чигатоё тилида бу исми талаффуз қилиш қийин бўлгани боис уни Бобур деб аташарди.

Бобур ўн икки ёшида Андижонда тахтга ўтирди. У бир неча бор Самарқандга юриш қилди, муваффақиятсизликка учраб, Кобулга келди ва бу шаҳарни Муқимхоннинг¹ қўлидан тортиб олди. Қандаҳорни забт этиб, у ердан бир неча бор Ҳиндистон устига лашкар тортди. Улкан жангларни бошдан кечириб, ниҳоят уни ҳам забт этди.

Бобур бир гал Султон Ҳусайн Мирзонинг ўғиллари таклифига биноан Ҳиротга сафар қилди. Унинг мақсади Шайбонийлар ва уларнинг ҳужумларига қар-

¹ Муқимхон — Муқим Арғун — Кобул вилоятининг ҳокими. 1504 йилда Бобур уни мағлубиятга учратиб, Кобулда ўз ҳукмронлигини ўрнатди.

ши курашда Султон Ҳусайн Мирзонинг ўғиллари билан ҳамкорлик қилиш эди. Лекин, Бобур уларнинг ҳукмронлиги заиф эканини пайқади ва Ҳусайн Бойқаронинг иккала ўғли — Бадиуззамон ва Музаффарнинг биргалиқда ҳукмфармолик қилишаётганини, айш-ишрат орқасида салтанат ишига бепарво эканликларини кўриб, Кобулга қайтди. Ушбу сафар чоғида Ҳирот ва унинг маданий обидалари, бу гўзал шаҳарнинг ободлиги Бобурни мафтун этди. Бобур кейинчалик Султон Ҳусайн Мирзо, Амир Алишер (Навойи), Жомий ва у ернинг бошқа амирлари, фан ва санъат аҳли тўғрисида, Бойқаро мероси ҳақида муфассал сўз юритади.

Қайтиш чоғида Бобур Куҳбобо тоғининг қорбўронларига дуч келади ва бу хатарли сафарни катта қийинчиликлар эвазига ниҳоясига етказди. Унинг ўзи бу ҳақда шундай ёзади: «Кўтали Заррин (довони)нинг тубига Ҳаволи Қутий деган ҳаволига келдук. Ушбу кун ғариб чопқин била қор ёғар эди. Андоққим, борчага ўлум ваҳми бўлди. Ул эл тоғдаги ғор ва ковакларни ҳавол дерлар. От баҳейла борадур. Намози шом, намози хуфтонгача эл кела қолди. Кўп эл от устида ўқ тонг оттурди, ҳавол торроқ кўринди. Мен ҳаволнинг оғзида курак олиб, қор кураб, ўзимга бир такия миқдори ер ясадим, қорни кўкусгача қоздим, ерға етмайдур эди. Ҳар неча дедиларким, ҳаволга боринг, бормадим. Кўнгулга кечдиким, борча қорда, мен иссиқ уйда. Ушандаёқ чопқунда қозғон, ясағон чуқурда ўлтурдим, намози хуфтонгача қор онча чорқулаб ёғдиким, мен энгашиб ўлтуриб эдим, орқамга ва бошимга ва қулоқларимиз устига тўрт энлик қор бор эди».

Бобурнинг вафоти ҳам қизиқ ва таъсирчан бир дoston. Шаҳаншоҳ умри давомида бир неча марта турли хасталикларга чалиниб, ҳар гал ўзига хос тарзда шифо топиб кетарди. Биринчи марта у ёшлик чоғида Самарқандда бетоб бўлиб қолди. Иш шу даражага етдики, тили тутилиб қолиб, оғзига сув томизиш туришди. Унинг бошқа касаллиги, юқорида эслатиб ўтганимиздек, оёғидан яраланиши бўлди.

Ҳинд юришларидан бирида оғриб қолди ва касаллик шу қадар чўзилдики, оғиз-бурнидан қон кела бошлади. Ҳижрий 934 (1527) йили Аграда безгак касаллигига мубтало бўлиб, йигирма кун тўшақда ётди. Бир гал ўнг қулоғи оғриб, иссиғи чиқиб кетди.

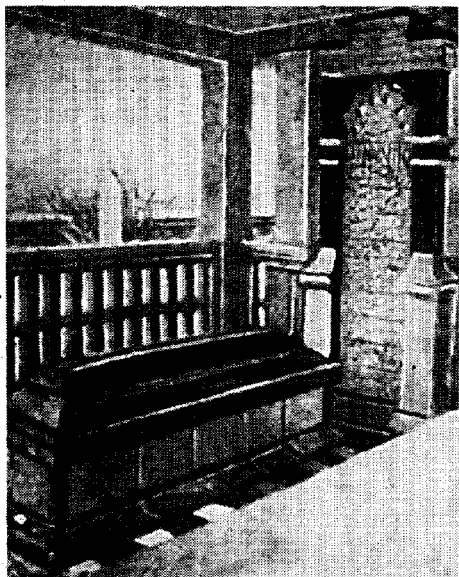
Ҳиндистонда кечган кунларининг охирларида чечак

касалига чалинди ва бу хасталикни юнон табибларининг удумлари билан даволади. Бу удумга биноан мурч сопол хумчада қиздирилиб, буғига яра тутиб турилади, кейин унинг суви билан ювиб ташланади.

Бобурнинг бошқа бир касалиги унинг захар ичиши билан боғлиқ. Бобурнинг ўзи ривоят қилишича, бу ишни Султон Иброҳим Лўдийнинг¹ онаси қилган. У ўзининг «Бобурнома»сида 933 (1526) йил воқеаларини баён қиларкан, бу ҳодиса ҳақида батафсил тўхталиб, ёзади: «Одина куни раби ул-аввал ойининг ўн олтисида ғариб воқеа даст берди. Иброҳимнинг онаси эшитурким, мен Ҳиндустон элининг илигидан нима ейдурман. Бу қисса мундоқ эдиким, уч-тўрт ой бу тарихдин бурунроқ Ҳиндустон ошларини чун кўрмайдур эдим, дедимким, Иброҳимнинг бовурчи (опшпаз)ларини келтурдилар. Элик-олтмишча бовурчидан тўртини сақладим. Бу кайфиятни бу бадбахт эшитиб, Аҳмад чошнагирга чорсўта қилғон қоғазда бир тўла (мисқол) захр берур ва унга тўрт паргана (вилоят) ваъда қилур. У захрининг ярмини чийни устидоғи ноннинг устига сепур ва бизнинг бадавлат баковулар бизнинг таъкидларга қарамай, гофил бўлурлар ва захрнинг устига ёғлиқ қалияни солурлар. Одина куни кеч номози дигар ош тортдилар. Товушқон ошидин хейли едим. Қалия ҳам едим. Кўнглум барҳам уруб, қусаёздим. Обхонага бориб қалин қустум. Кўнглумга шубҳа кечти. Буюрдимким, ул таомни итга бергайләр. Тонгда ул ит беҳол бўлди, лекин ўлмади. Эртаси куни буюрдимким, мулозимлар девонда ҳозир бўлғайлар. Ул икки эр кишини ва икки хотун кишини келтуриб сўрғайлар ва баёни воқеани шарҳи ва баста била айттилар. Бовурчини тириклай терисини сўйдурдим, ул чошнагирни поропора қилдурдум. Ул хотунлардин бирисини фил остига солдурдим, бирини тўфанга солуб оттирдим. Иброҳимнинг онасини ҳам сахт жазоладум. Ўзум сут била «тили махтум» ва «тарёки форуқ»ни эзиб ичтим ва нажот топдим».

Бобурнинг жўшқин ҳаётига хотима ясаган охириги касаликни тарихчилар турлича талқин қиладилар. Абулфазл Алломий ўзининг «Акбарнома» номли асарида бу ҳақда муфассал сўз юритади. Қуйида биз ана

¹ Иброҳим Лўдий (1517—1526) — Шимолий Ҳиндистондаги Деҳли султонлиги ҳукмдори. Машҳур Панипат жангида у Бобур кўшигидаги енгилиб, ўзи ҳам жангда ҳалок бўлган.

Бобурмирзо ва унинг ёдгорлик қабртоши.

шу шарҳни айнан келтирамиз.

«Ва ҳазрати олийлари (Бобур) зоти олийлари (Ҳумоюн)га унга жойгир этиб тайинланган Санбалга боришга рухсат бердилар. (Ҳумоюн) у ерда олти ойча айшу ишратда бахтиёр эдилар. Кутилмаганда, мўътадил мизожларида безгак хасталиги пайдо бўлди ва сурункали тус олди. Ҳазрат жаҳонгир фирдавсмакон бу қайғули хабардан

бетоқат бўлиб, (ўғлига бўлган) меҳр-муҳаббатнинг зўридан, уни Деҳлига келтиришни ва у ердан кемага солиб олиб келиш, ҳозик табиблар ҳузурида муолажа этишни буюрдилар ҳамда тахт пойидаги бир гуруҳ доно ҳақимлар бамаслаҳат иш тутиб, даво топишда жидда жаҳд кўрсатишсин, деб тайинладилар. Тез фурсатда (Ҳумоюнни) денгиз йўли билан олиб келишди. (Аммо) муолажа учун ҳарчанд тадбир қўллашмасин ва тўғри усулларни ишга солишмасин, бемор ўнгланиш томон юз бурмади. Касаллик оғирлашавергач, бир куни (Бобур) сув бўйида замона фозиллари билан бирга муолажа маслаҳатини қилдилар. Уша давр доноларидан бири бўлмиш Мир Абулбақо шундай арзга етказди: «Ўтмиш донишмандларидан етмишки, бундай ҳолларда, яъни моҳир табиблар дармон топишга ожиз бўлсалар, чора шуким, энг азиз нарсани қурбонликка бериб, сиҳатни Аллоҳ даргоҳидан илтижо қилиб сўрамоқ лозим». Ҳазрат жаҳонгир дедилар: «Ҳумоюн учун энг азиз нарса менинг ўзиммен. Мендин азизроқ ва қимматлироқ нарса Ҳумоюнда йўқ. Мен ўзимни унга фидо қиламен, парвардигори олам қабул этсин». Хожа Халифа ва бошқа яқинлар олий арзга етказишди: «Ул зот худонинг инояти билан тезда сиҳат топурлар ва Сизнинг сояйи

давлатингизда камолга етурлар. Сиз бу сўзни нечун тилингизга келтирасиз?». Утган улуғлардан келтирилган нақдда дунёвий молнинг энг азизини қурбонлик қилиш назарда тутилган эди. Хуллас, илоҳий марҳамат туфайли Иброҳим билан бўлган жангда қўлга туширилган ва ҳазратга ҳадя этилган ўша бебаҳо олмосни¹ қурбонлик қилмоқ лозим эди.

Дедиларким: «Моли дунёнинг не қиммати бор ва қандай қилиб Ҳумоюнга бадал бўла олур? Мен анинг фидоси қилурменким, ҳол анга мушкул бўлубтур. Ва андин ўтубтурким, мен анинг бетоқатлигини тоқат келтирваймен». Сўнг муножот учун хилват қуриб, махсус амални адо этиб, жаннатошённинг атрофидан уч марта айландилар. Илтижолари ижобат бўлган экан, бошлари айланиб, «олдик, олдик,» дедилар. Шу заҳоти онҳазратнинг баданларига иситма ориз бўлди, (Ҳумоюн) подшоҳ эса енгил тортиллар. Шундай қилиб, ўғил сиҳат топди, ота эса касал.

Бобур ўлим тўшагида ётганида аъени давлат ва аркони мамлакатни ҳузурига чорлаб, васиятномани маълум қилди ва салтанат тахтини сеvimли ва ёш ўғли Ҳумоюнга топширди. Кўп ўтмай Бобур ҳижрий-қамарий 937 йил жумод ул-аввал ойининг олтинчиси (1530 йил 26 декабр) душанба куни Агра шаҳрида, Жамна дарёсининг бўйида барпо қилинган чорбоғда ҳаёт билан видолашди. Бу вақтда у дилоғоҳ подшо 49 ёшда эди.

Буюк шаҳаншоҳ вафоти олдидан қилган васиятларининг бири унинг жасадини Кобулга кўчириб, ўзи бино қилган боққа дафн қилиш хусусида эди. Бундан ташқари у қабрининг устига иморат қурилмаслигини ирода этди, токи унинг қабри ҳам бу сарзаминнинг офтоб нурию ёқимли шабадаси, гўзал хазонрезгисию кумушранг қоридан бебаҳра қолмагай. Сарзаминки, Бобур уни севар, ўзининг Ҳинд юришларини шу ердан бошлаган ва онаизори шу ерда дафн этилган эди.

Фирдавсмакон жасадини вақтинча Аградаги Нурафшон боғига қўйишди ва олти ойдан сўнг Кобулга кўчириб келиб, ҳозирда Бобуршоҳ боғи деб аталувчи боққа дафн этишди².

¹ Тарихчи Абулқосим Фариштаннинг гувоҳлик беришича, бу олмоснинг вазни 8 мисқол (1 мисқол 4,64 г га тенг) ва қиймати ер юзидан олинadиган кунлик солиқларнинг ярмига тенг бўлган.

² Бобурнинг жасади қачон ва ким томонидан Кобулга кўчириб келинганиги ҳақида турли фикрлар мавжуд. Айрим маълумотларга кўра, бу воқеа 1533 йилда юз берган.

МАҚБАРА БОҒИ

Фирдавсмакон Захириддин Муҳаммад Бобур подшоҳи ғозий қабри жойлашган бу боғ унинг авлодлари яшаб ўтган даврлар муаррихларининг асарларида такрор ва такрор тилга олинади. Бу шундан далолат берадики, бу боғ ҳамиша маърифатпарвар бобурий шохларнинг ҳурмат ва эътибори остида бўлган. Уларнинг ҳар бири Кобулда бўлганида буюк шаҳаншоҳ, шу сулоланинг асосчиси, яъни бобокалонлари бўлмиш Бобурнинг қабрини зиёрат қилиб, унга ўз эҳтиром ва садоқатини изҳор қилар, боғнинг ободонлиги ва зийнатига ҳисса қўшишга ҳаракат қиларди. Бу мавзуда муфассал сўз юритган муаррихлардан бири «Подшоҳнома» асарининг муаллифидир. У шундай ёзади: «...Ва ўз иморатлари билан оламга оро берувчи Шоҳ Жаҳон узунлиги 500 газ бўлган ва майдони 15 саҳнга бўлинган, ҳазрат фирдавсмаконнинг муборак қабрлари жойлашган боғни тартибга солишга аҳд қилди. Жаннатмакон (Жаҳонгиршоҳ) ҳукми билан замона Ҳадичаси, марҳума ҳазрат Руқия Султон Бегимнинг ўн бешинчи саҳнда жойлашган муборак қабрлари устига мрамартошдан соғона ўрнатилган эди. Унинг атрофини баландлиги уч газ келувчи мрамар девор билан ўраш ҳақида фармойиш берилди. Фирдавсмакон қабрининг усти унинг ўз васиятига биноан очиқ қолдирилиб, ундан қуйидаги саҳнга мрамартошдан кичик бир масжид қуриш амр қилинди. Ун саккизинчи йили (яъни Шоҳ Жаҳон ҳукмронлигининг ўн саккизинчи йили — *Н. Т.*) масжиднинг пойдевори қўйилиб, ўн тўққизинчи йил охири, Балх ва Бадахшон фатҳидан сўнг, икки йил муддатда, ўттиз минг рупия сарфланиб ғоятда кўркам ва жозибадор қилиб қуриб битказилди. Боғнинг ўн иккинчи саҳнидан оқиб тушувчи ариқ ҳамда унинг бўйидаги ўн иккита шаршара қурилишида тош ва оҳак ишлатилмаганлиги боис улар ейилиб, яроқсиз ҳолга келган эди. Уларни қайтадан тиклаш, ҳар бирининг қуйида ҳовузча қазиб, бўйларига Кобул мрамаридан ётқизиб чиқиш ҳақида амри олий берилди. Боғнинг тўққизинчи саҳнида эни ва бўйи ўн бир газ бўлган, ўнинчи саҳнида эса эни ва бўйи ўн беш газ бўлган ҳовуз қазилиб, бўйларига мрамартош ётқизиб чиқилди. Боғнинг нақшинкор дарвозаси зарҳал куббалар билан безатилди. Дарвоза олдида бир томони боғ деворига, қолган уч томони овқатланиш ва хайр-эҳсон учун келган бева-бечораларни ём-

гиру қордан ҳимоя қилиш учун ариқ бўйига қурилган хужраларга туташган тўрт бурчакли шийпон қурилди».

Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир илк дафъа Бобур қабрини зиёрат қилиш учун келганида ғарибу нота-вонларга кўплаб хайр-ниёзлар қилди. Руқия Бегим отаси ва бобосининг қабрини зиёрат қилсин деб Ҳиндолнинг кизини ҳам ўзи билан олиб келди.

Бобур мақбарасини таъмирлаш ва ободонлаштириш ишларида бошқаларга кўра Шоҳ Жаҳон кўпроқ ғайрат кўрсатди. Биз юқорида зикр этиб ўтган «Подшоҳнома» муаллифи ҳикояси ҳам шу Шоҳ Жаҳонга тегишли. Шоҳ Жаҳон бир гал Бобур мақбараси учун 15 минг рупия тортиқ қилди. Иккинчи гал — ҳукмронлигининг ўн тўққизинчи йилида давлат қароргоҳи боғига 2 лак¹ 50 минг рупия, Шаҳроро ва Жаҳоноро иморатларига ҳамда фирдавсмакон боғига ҳам 2 лак 50 минг рупия сарфлаш ҳақида фармон берди.

Шоҳ Жаҳон ва бошқалар томонидан Бобуршоҳ боғида амалга оширилган бу барча қурилишлардан ҳозирги кунларда фақатгина оқ мрамартошдан тикланган масжид, Бобур мақбараси, Мирзо Ҳиндол ва Мирзо Ҳақимхон қабрлари ҳамда Руқия Бегим қабрининг тошлари сақланиб қолган, холос.

Руқия Бегимнинг қабри боғнинг юқори саҳнида, Бобур ва бошқаларнинг қабрлари иккинчи саҳнда, масжид эса боғнинг учинчи саҳнида жойлашган. Бобурнинг қабри боғ саҳнининг ўртасида, текис жойда. Мирзо Ҳиндол ва Мирзо Ҳақимхон унинг шарқий тарафида мангу уйқуда ётишибди. Оқ мрамардан қурилган масжиднинг деворлари, шифти ва юзаси бир хил тошдан ишланган. Унинг шарқий пештоқига ушбу битик наस्ताълиқ хатида ғоятда моҳирона ва бежирим тарзда нақш қилинган: «Авлиёлар саждагоҳи ва фаришталар жилавоғи бўлмиш бу нафис ҳам улуввор масжид Абулмузаффар Шаҳобиддин Муҳаммад Соҳибқирони соний Шоҳ Жаҳон подшоҳи розийнинг фармони олийлари билан Балх ва Бадахшон фатҳидан сўнг, Надр Муҳаммадхоннинг Балх ва Шибирғондан чекинишидан кейин марҳум ҳазрат фирдавсмакон Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг мунаввар боғида (Шоҳ Жаҳоннинг) худо марҳамат қилган ҳукмронлигининг ўн тўққизинчи йили охирида, яъни 1056 (1647) йили, икки йил ичида 40 минг рупия сарфланиб қуриб битказилди».

¹ Лак — бир лак юз мингга тенг.

Масжиди шариф арғувон дарахти шоҳларининг орасида қад кўтарган. Унинг рўпарасида фирдавсмакон замонидан қолган панжачинор дарахтлари соя ташлаб турибди. Маълумки, миллат ва дин зиёси Амир Абдураҳмонхон (1880—1901) даврида масжид таъмирланиб, томи ложувард тунука билан қопланган эди. Кейинги пайтга келиб масжиднинг деворлари шикастланганлиги сабабли Афғонистоннинг маърифатпарвар подшоҳи Муҳаммад Зоҳиршоҳ (1933—1973) уни аввалги кўринишида тиклаш ҳақида фармон берди. Ҳозир, яъни масжид қурилганига ҳижрий-қамарий йил ҳисоби билан 317 йил ва пайғамбар ҳижратига 1373 йил тўлганида (1953—1954) турли ўлкалардан келган уста меъморлар уни таъмирлаш билан машғулдирлар.

Фирдавсмакон мақбараси ҳам давр ҳамлалари остида шикаст еган эди. Аълоҳазрат Муҳаммад Нодиршоҳ (1929—1933) уни таъмирлатиб, қабр устига Афғонистоннинг нафис мрамартошларидан соғона қурдирди ва ложувард ранга бўятди. Қабртошнинг баландлиги бир ярим метр, эни ярим метр бўлиб, унинг бир томонига йирик ва бежирим, шубҳасиз, моҳир хаттотлардан бирининг қаламига мансуб ҳуснихат билан ушбу байтлар битилган:

*Подшоҳи к-аз жабинаш тофти нури илоҳ,
Он Заҳириддин Муҳаммад буг Бобур подшоҳ,
Бошукуху давлату иқболу адлу доғу дин,
Дошт аз тавфику файзу фатҳу фирузийи сипоҳ,
Олами ажсомро бигирифтун шўғ равшани равон,
Баҳри фатҳи олами арвоҳ чун нури нигоҳ,
Шўғ чу фирдавсаш макон, ризвон зи ман тарих жўст,
Гўфтамаш «фирдавс доим жойи Бобур подшоҳ»¹.*

Таржимаси:

*Бир подшоҳи, манглайдин илоҳий нур ёғилур,
Ул эрди Заҳириддин Муҳаммад подшоҳ Бобур.
Шукуҳли бахту иқболли, ҳам имонли ва одил,
Эди файзли ва омадли, зафар доим ёр турур.
Забт айлаб фоний оламни боқийга рихлат этди,
Муроди руҳлар дунёсин фатҳ этмоқдир мисли нур.
Истади ризвон мендин ул фирдавсмакон тарихин,
Дедимки «жаннатга мангу макон тонди шоҳ Бобур».*

¹ Абжад ҳисоби бўйича ушбу сўзларда Бобур вафот этган сана яширинган.

Қабртошнинг иккинчи юзига эса худди ўша ҳусни-хат ва нафислик билан қуйидаги сўзлар ўйиб нақш қилинган: «Аллоҳнинг бениҳоя ҳиммати ва марҳамати билан ҳазрат фирдавсмакон Заҳриддин Муҳаммад подшоҳи ғозийнинг мунаввар боғига Абулмузаффар Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир подшо ибни ҳазрат аршиошён Жалолиддин Муҳаммад Акбар подшоҳи ғозий қадам ранжида қилганларида ушбуни битишни амр этдилар. Тахтга ўтирганларининг учинчи йили — 1016 (1607) йил».

Бобурнинг чап тарафига унинг севимли ўғли Мирзо Ҳиндол дафн қилинган. Мирзо Ҳиндол 924 (1518) йили Кобудда таваллуд топди. Ҳиндистон фатҳи билан машғул бўлган Бобур Жаҳоннамо номи билан машҳур Баҳира қалъасида турганида, шаъбон ойининг иккинчиси жума куни Дарвиш Али исмли пиёда аскар Бобурга унинг туғилганлиги ҳақидаги хушхабарни етказди. Бобур бу хабарни яхшилик аломати билиб, унинг исмини Ҳиндол қўйди.

Мирзо Ҳиндол Ҳумоюннинг ҳукмронлиги даврида бир неча бор Балх, Бадахшон ва Қандаҳор ҳокимлигига тайинланди ва охир-оқибат 958 йил зулқаъда ойининг йигирма биринчиси якшанба куни (1551 йил 20 ноябр) Чапраҳорда Мирзо Комроннинг афғонлар билан биргаликда Ҳумоюнга қарши уюштирган тунги хунрезгилигида ўлдирилди. Абулфазл бу кўнгилсиз воқеани шундай ҳикоя қилади: «Мирзо Ҳиндол тунда бўлажак қирғин ҳақидаги хабарни эшитиб, бир неча хандақ қаздириб, уларнинг бирида дам олиб ётган эди. Шу пайт бирдан афғонларнинг ғала-ғовури эшитилиб қолди. Ҳар бир хандаққа шунчалик кўп афғон пиёдалари ҳужум қилган эдики, сўз билан ифодалаб бўлмасди. Уларнинг катта бир тўдаси Мирзо ётган хандаққа кириб келди. Тун қоронғи эди. Мирзо тўданинг ҳамласини қайтаришга киришган бир пайтда унинг мулозимлари саросима остида ўз отлари томон ошиқдилар. Шу аснода Мирзо якка ўзи афғонлар билан юзма-юз қолди. Нурам Кўка ва бошқа бир неча мулозимлар нонкўрлик қилиб, номардларча қочдилар. Мирзо афғонлардан бири билан тўқнаш келиб, уни ўлдирди. Афғонларнинг Меҳмад қабиласига мансуб бўлган бу йигитнинг акаси Жиранда учи заҳарланган найза билан Мирзони ҳалок қилди. Мирзо Комроннинг айрим ҳамроҳларининг нақл қилишларича, Жиранда Мирзо Ҳиндолнинг мажус ўқлари солинган ўқдонини олиб

келиб Комроннинг олдига ташлайди ва бўлган воқеани гапириб беради. Ўқдонга кўзи тушган Комрон рўй берган воқеани англаб, бошини ерга ура бошлайди».

Алқисса, Мирзонинг тобутини катта анҳор бўйида тупроққа қўйишди ва бир неча муддатдан сўнг Кобулга кўчириб келиб, Бобурнинг чап тарафига дафн этишди.

Айтишларича, Мирзо Ҳиндол шеър ҳам битиб турар экан. «Мажмаъ ул-ғаройиб» тазкирасида мана бу латиф тўртликни унга мансуб билишади:

*3-он қапрайи шабнамки, насими саҳари,
Аз абр жудо кард басаг ҳийлагари,
То бар рухи гул чаконг он рашки пари,
Ҳаққоки, ҳазор бор покизатари.*

Таржимаси:

*Саҳар шабадаси юз ҳийла билан,
Булушлар бағридан жудо айлаган,
Ва санам гул юзига инган шабнамдан,
Худо ҳаққи, минг бор покизароқсан.*

Мирзо Ҳиндолнинг қабртошида Жаҳонгир даврида ниҳоятда гўзат хуснихат билан битилган шундай жумлаларни ўқиш мумкин: «Аллоҳнинг инояти билан ҳазрат Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳи ғозий боғига ташриф буюрган Абулмузаффар Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир подшоҳи ғозий фармонларига биноан Мирзо Ҳиндол ибни Заҳириддин Муҳаммад Бобур қабртошига битилди. Жаҳонгир тахтга ўтирганининг иккинчи йили — 1016 (1607) йил».

МИРЗО ҲАКИМХОН

Мирзо Ҳакимхон Акбарнинг укаси, Ҳумоюннинг ўғлидир. У 961 йил жумод ул-аввал ойининг ўн бешинда (1553 йил 19 апрел) Кобулда таваллуд топди. Бу мирзо бир неча марта ўз акаси Жалолиддин Акбарга қарши қўзғолон кўтарди. Акбар унинг гуноҳларидан кечса-да, у фитна ва ифволарга чек қўймасди. Охирги гал у 993 (1585) йили Кобулда қўзғолон кўтариб, Акбар Кобулни унга тортиқ қилганига қарамай, акасининг сипоҳлари билан тўқнашди. Шунда ҳам Акбар унинг гуноҳидан ўтди. Охир-оқибат ҳижрий 993 йилнинг шаъбон (1585 йил июл) ойида Кобулда қазо қилди.

Ўша даврнинг Абулфаза, Бадоуний каби тарихчила-

ри уни айблаб, нохушлик билан эшлашади. «Жангнома» асарининг муаллифи эса уни мужоҳид ва ғозий ҳоким деб ҳисоблайди. Унинг бевақт ўлимини ҳам майхўрликка ҳаддан зиёд ружу қўйиш ва қоқшол қасаллиги билан боғлашади. У 32 ёшда ҳаёт билан видолашди. Акбар барча гина-кудуратларга қарамай, ёш укасининг ўлиmidан чуқур қайғуга ботди. Унинг қабртоши Жаҳонгирнинг амри билан 1016 (1607) йилда ўрнатилган.

РУҚИЯ БЕГИМ МОЗОРИ

Руқия Султон Бегим Мирзо Ҳиндолнинг қизи ва шаҳаншоҳ Жалолоддин Акбарнинг катта хотинидир. Акбарнинг ундан фарзанди йўқ эди. Шу сабаб Жаҳонгирнинг ўғли Бобо Хуррам туғилганда уни Руқия Бегим тарбиясига топширди. Бундан кўзланган мақсад ёш шаҳзоданинг тарбияси билан бир қаторда Руқия Бегимни фарзандсизлик доғидан чалғитиб юпатиш эди.

Саройнинг номдор ва нуфузли маликаси бўлиши Руқия Султон Бегим ҳижрий-қамарий 1035 (1625) йилда 84 ёшида Акбарободда дунёдан ўтди. Бу пайтда Жаҳонгир Кобулда эди. Унинг ўлими ҳақидаги хабар Жаҳонгирни чуқур қайғуга солди. Руқия Султон Бегимни дастлаб Акбарободда дафн этдилар. Кейинчалик унинг жасади Кобулга кўчирилиб, отаси Мирзо Ҳиндол ва бобоси Заҳириддин Бобур дафн этилган боғда тупроққа қўйилди. Шоҳ Жаҳон 1050 (1641) йили Кобулга келганида Руқия Бегим қабрини зиёрат қилиб, дуо ўқиган ва назр-ниёзлар қилган эди. 1056 (1647) йилда Кобулга келганида у яна Руқия Бегим қабрини зиёрат қилиб унга ҳурмат-эҳтиром бажо келтирди. Бошқа бобурий султонлар ҳам ҳар гал Бобур билан бир қаторда Руқия Бегим қабрини ҳам зиёрат қилиб, ўзларининг унга бўлган ҳурмат-эътиборларини изҳор этишарди.

Ҳозирги пайтда Руқия Бегим қабрининг устида олти бурчакли бағоят гўзал ва нафис бир тош сақланиб қолган. Унинг юқори қисмига сулс хати билан оят ул-курси ўйиб нақш солинган ва юзасига ушбулар битилган: «Замона Хадичаси марҳума ҳазрат Руқия Султон Бегим бинти Мирзо Ҳиндол ибни ҳазрат Заҳириддин Муҳаммад подшоҳи ғозийнинг мунаввар қабри». У ерда бу сўзларнинг ёзилган йили ҳам қайд қилиниб, қабрнинг устига нафис ва чиройли гулбарглар нақш қилиб ўйилган. Афсуски, рангли тошларга ўйиб иш-

ланган бу гулбарглар вақт ўтиши билан тошлар билан бирга кўчиб тушган.

Мазкур тош тарихидан келиб чиқилса, Шоҳ Жаҳон тахтага ўтирганининг бешинчи йили бу тошни Руқия Бегим қабрига ўрнатишни амр этган. Руқия Султон Бегим қабртошидаги битик Жаҳонгир даврида ёзилган Бобур, Ҳиндол ва Мирзо Ҳақимхон қабртошларидаги ёзувга нисбатан энсиз ва майда, аммо ниҳоятда гўзал ҳам бежиримдир.

Шоҳ Жаҳон Балхдан қайтиб келганидан сўнг Руқия Бегим қабрини таъмирлатди. «Подшоҳнома» асарининг муаллифи ўз китобининг иккинчи жилдида бу ҳақда шундай дейди: «Замона Ҳадичаси марҳума ҳазрат Руқия Султон Бегимнинг боғнинг ўн бешинчи саҳнида жойлашган муборак қабрлари устига жаннатмакон (Жаҳонгир) ҳукми билан соғона ўрнатилган эди. Шоҳ Жаҳон унинг атрофини баландлиги уч газ келувчи мрамор панжара билан ўрашга фармон берди».

Юқоридаги шарҳдан келиб чиқилса, бу қабр Мирзо Ҳиндолнинг қизи, Бобурнинг набираси ва Жалолиддин Муҳаммад Акбарнинг заифаси бўлмиш Руқия Султон Бегимники эканлигига шубҳа қолмайди. «Мифтоҳ ут-таворих» асари муаллифининг Руқия Султон Бегим Секандарада Акбар билан ёнма-ён дафн этилган, деган тахмини хатодир. Руқия Бегим қабри ёнида мазкур қабрлардан ташқари яна учта қабр мавжуд, аммо уларда ёзув йўқ.

Бобур қабрининг ғарб томонида жойлашган қабрининг ёзувидан шу нарса аён бўладики, бу қабр фирдавсоромгоҳ Оламгир Иккинчининг¹ қизи, 1202 йил шаъбон ойининг йигирма еттисида (1788 йил июн) дунёдан ўтган Наввоб Гавҳарнисо Бегимнинг қабридир.

Бобуришоҳ боғининг шимол тарафида, боғ ташқарида пишган гиштдан қурилган пешайвон сақланиб қолган. Унинг ёнида бир неча синиқ тошлар бор. Бироқ, улардаги ёзувларни ўқишга муяссса бўла олмадик. Пешайвондан қуйироқда, катта йўл ёқасида жуда улкан бир тош бўларди. Лекин афсуски, кимдир уни шахсий қурилиш ишларида фойдаланиш мақсадида ичкарига олиб кирган ва дарвозанинг қулфлиги сабабли ундаги ёзувни ўқишнинг иложи бўлмади. Умидвормиз-

¹ Оламгир Иккинчи — бобурийлар сулоласининг кенжа вакиллари билан; 1754—1759 йилларда ҳукмронлик қилган.

ки, қадимий ёдгорликларни муҳофаза қилишдан манфаатдор бўлган шаҳар ҳокимияти асрлар оша сақланиб келаётган бу маданий обидаларни ҳар хил ташқи тажовузлардан ҳимоя қилажак.

БОБУРШОҲНИНГ КОБУЛДАГИ ҚУРИЛИШЛАРИ

Ҳозир подшоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз мулкининг бошқа барча вилоятлари орасида Кобулни жуда севар, бу шаҳарни ўз истилоларининг маркази, бахту саодатининг бешиги деб биларди. Ҳатто, бепоён салтанатини ўфиллари ўртасида тақсимлаганда ҳам, Кобулни ўзига холиса этиб қолдирди.

Бобур Кобулга бўлган чексиз муҳаббати юзасидан Чингизхон суворийлари отларининг туёқлари остида вайронага айланган бу қадимий шаҳарни ободонлаштиришга, ҳалокатли вайронагарчиликларни бартараф этишга бел боғлади. Жаҳонгирликни, азим Ҳиндистон устига лашкар тортишни шу ердан бошлаган Бобур бу шаҳарнинг гуллаб-яшнаганини кўришни истарди.

«Подшоҳнома» китобининг муаллифи ёзади: «Жаҳон фотиҳи ҳазрат фирдавсмакон (Бобур) Кобулнинг биҳиштмисол сарзаминида, бу сайргоҳ у жаннатсарой подшоҳ адолатининг нурлари билан энди ёриша бошлаган маҳалда, (бу ерда) Боғи шаҳроро, Чорбоғ, Боғи жилавхона, Ўртабоғ, Боғи суратхона, Боғи моҳтоб ва Боғи охухона ва атрофида яна учта боғ барпо этиб, бу боғларнинг атрофини паҳса деворлар билан ўраган эдилар.

Ҳазрат жаннатмакон (Жаҳонгир) ўз ҳукмронлигининг бошларида биринчи бор Кобулга ташриф буюрганларида Шаҳроро боғига улаб бир боғ бунёд этишни, унда тош ва ганчдан кенглиги 27 зироль¹ бўлган, Кобул дарёси ғарбдан у томон оқиб келиб, шимолга бурилувчи бир ариқ тартиб беришни ҳукм қилдилар. Ниҳоясига етганидан сўнг бу боққа Жаҳоноро деб ном бердилар.

Ҳазрат Соҳибқирон соний (Шоҳ Жаҳон) тахтта ўтирганларининг ўн иккинчи йили Кобулга ташриф буюрганларида ниҳоятда баланд чинорлари бўлган Боғи охухонага қадам ранжида қилиб, уни ислоҳ этдилар. Ва Шаҳроро боғини ўзларига олиб, Жаҳоноро боғини малика Наввоб Даврон Бегимга ҳадя этдилар. Бу ҳар

¹ Зироль — узунлик ўлчови. Акбаршоҳ даврида Ҳиндистонда бир зироль 83, 31 см га тенг бўлган.

иккала дилкушо боғлардаги чинорлар томошабинларнинг кўзини тиндиради. Айниқса, ҳазрат Фирдавсмакон (Бобур) кўлаб чинор ўтқизган Шаҳроро боғидаги чинорларнинг бари ниҳоятда кўркам ва салобатли. Бу ҳар икки боғнинг қайси жойи қурилиш учун яраса, дилнишин масканлар тарҳини чизиб, меъморлик илмидан бохабар бўлган бир гуруҳ, кишиларни шу ишга тайин этдилар. Шаҳроро боғининг учта жойида қурилиш қилишга ҳукм бўлди. Биринчиси, боғ ўртасида тўртбурчак шаклида мрамартошдан, 16 устунли — тўрт устунли ўртада ва 12 таси тўрт тарафида — иморат. Қачонки у ерга ташриф буюришса, боғнинг тўртта хиёбони ўртасидан оқиб ўтувчи тўртта жилға (бўйидаги) шалола ва фавворалар кўзга ташланиб турсин. Иккинчиси, боғнинг жанубида, боғнинг ўртасидан саккиз зироъ баландликда бўлган тепалик этагида, шимол тарафга қараб турувчи иморат. Шундайки, тепалиқдан оқиб келувчи жилға иморат айвонининг ичкарисига шалола бўлиб қўйилсин, шалоланинг тагида мрамартошдан бир ҳовуз бўлсин ва шалолалар ортидаги деворга мрамартошдан тоқчалар ясалсин, токи кундузлари анво райҳонларга тўла олтин кўзалар териб қўйилсин, кечалари эса кофур шамлар ўрнатилган тилла шамдонлар қўйилсин. Унинг қуйида ҳам ёқаси мрамардан бўлган ҳовуз қурилсинки, айвондан бошқа шалола унга қўйилсин, у ердан то боғ ўртасидаги иморатгача яна учта шалола ишга туширилиши, боғ ўртасидаги иморат атрофидаги хиёбонлар ва ариқда юзта фаввора ўрнатишни тайин этдилар. Учинчиси, Шаҳроро ва Жаҳоноро боғлари ўртасида, бир юзи у боққа ва иккинчи юзи бу боққа қараб турувчи, мрамартошдан, ўртасидан ариқча оқиб ўтувчи, мукамал безакли иморат».

«Жаҳонгир тузуклари»дан аён бўлишича, Шаҳроро боғини Мирзо Абусаиднинг қизи, Бобурнинг аммаси Шаҳр Бону Бегим бино қилган ва бошқа бобурий султонлар унга қўшимчалар киритишган. Жаҳонорони Жаҳонгирнинг ўзи барпо этган. Жаҳонгир Боғи Шаҳророни ўз китобида жуда мақтаб, шундай ёзади: «Кобул шаҳрида бундай латиф ва яхши биронта боғ йўқ. Турли навдаги мева ва узумлар бор. Унинг таровати шу даражадаки, оёқ кийим билан унинг саҳнига қадам қўйиш хуш таъб ва дуруст сулуқатдан узоқдир». Жаҳонгир шу боғ ўртасида жойлашган ва биринчисини «соябахш», иккинчисини «фараҳбахш» деб номлаган икки чинор орасига узунлиги бир зироъ, эни уч чорак

газ бўлган оқ тош ўрнатиш, унга ўз номи билан Хумоюннинг номини битиш ва иккинчи томонига Кобулни закот ва ихрожат солиқларидан озод этиш ҳақидаги фармонни нақш қилишни буюрди. Мирзо Ҳақимхон ўтқизган ва «мирзойи» номи билан маълум бўлган ўрик дарахтлари ҳам Шаҳроро боғида эди. Кунларнинг бирида Исфаҳоннинг ширинсухан шоири Мирзо Муҳаммад Али Соибни хушнуд этиб, уни ўзининг машҳур қасидасини битишга илҳомлантирган бу барча дилкаш саройлару боғ-роғлардан ҳозир асар ҳам қолмаган. Нодир Афшор Кобулга юриш қилиб, бу шаҳарни ҳужум билан забт этгач, бу бинолар ҳам қорату вайронагарчиликлар қурбони бўдилар ва Кобул маданияти гўзал шаҳар Қандаҳор, Норинж қалъаси ва Ҳирот атрофи сингари хароб бўлди...

Шаҳаншоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобур мақбара-си ҳақидаги арзимас рисолам ниҳоясига етган пайтлари бошқа иккита нафис китоб қўлимга тушиб қолди. Бу иккала китоб ҳам «Хумоюннома» деб аталади: бири Хумоюннинг мулозими Жавҳар офтобачига, бошқаси эса Бобурнинг қизи, фозила малика Гулбадан Бегимга тегишли. Гулбадан Бегимнинг китоби жуда ишончли манба ҳисобланади. Бу доно ва нозиктаъб қиз ўз хонадонининг аҳволи ва икир-чикирларини ўзи кўриб-билиб ёзган. Қолаверса, унинг асари аёлларга хос назокат ва латофат билан ёзилган. Унинг отасининг вафоти хусусида ёзганлари бошқа муаррихларникидан фарқ қилади. Биз қуйида унинг латиф китобидан Бобурнинг ўлими ҳақидаги қисмини иқтибос келтириб, шу билан ўз рисоламизга яқун ясаймиз. У шундай ёзади: «Бобур бир неча кундан кейин Зарафшон боғини сайр қилишга кетдилар. Мазкур боғда бир таҳоратхона бор эди, уни кўргач, «Салтанат ва подшоҳликдан кўнглим қолди. Шу Зарафшон боғида бир бурчақда ўтирсам, менинг хизматим учун Тоҳир офтобачи ҳам етиб ортади. Подшоҳликни Хумоюнга берсам,» дедилар. Шу замон ҳазрат онам ва барча фарзандлар йиғлаб ва бетоқат бўлиб, «Худойи таоло Сизни подшоҳлик тахтида саноқсиз йиллар ва беҳисоб асрлар ўз паноҳида асрасин, ҳамма фарзандларингиз ўз соянгизда камолга етишсин», дейишди.

Шундан сўнг Дҳолпурга кетдилар. Шу вақт Дехлидан Мавлоно Муҳаммад Фарғарийнинг мактуби етиб келди. У: «Хумоюн Мирзо бетоб, аҳволлари ғалати. Бу хабарни эшитган ҳамоно Ҳазрат Бегим тезда Дехлига ошиқсинлар, мирзо ниҳоятда тоқатсизланмоқдалар», деб

ёзган эди. Бу хабарни эшитган заҳоти онам ҳазратлари сабрсизланиб, худди сувдан жудо этилган ташна кишидек, Деҳли томон равон бўлдилар. Матҳурага етиб, (мирзо)нинг аҳволи эшитганларидан кўра ўн чандон мадорсиз ва мажҳул эканини ўз ўтқир кўзлари билан кўрдилар. У ердан она-бола иккаласи худди Исо билан Марямдек Аграга жўнашди.

Улар Аграга етган пайтда мен опаларим билан бир-галикда фаришта табиатли ҳазратни кўргани бордим. Уларнинг бемажоллиги бурунгидан ҳам кучайган, ҳазрат қачонки ҳушларига келсалар, дур сочувчи тиллари билан бизларга: «Опа-сингилларим, ҳуш келибсизлар! Келинлар, бир-биримизни кучайлик, чунки сизлар билан қучоқлашиб кўриша олмадим», дердилар.

Ҳазрат (подшоҳ отам) келиб касални кўришлари билан нурафшон чехралари ташвишу меҳрга чўмиб, борган сари вам-андухга берила бошладилар. Шу аснода онам ҳазратлари «Сиз менинг фарзандимга бепарвосиз, подшоҳсиз, нима ғамингиз бор»¹, дедилар. Ҳазрат жавоб бердилар: «Гарчи бошқа фарзандларим бўлсада, ҳеч қайсисини сенинг Ҳумоюнингдек яхши кўрмайман. Шунинг учун подшоҳликни ва ёруғ жаҳонни севимли ўғлим Ҳумоюнга бермоқчиман».

(Ҳумоюн) касал ётган вақтда ҳазрат (подшоҳ отам) Муртазо Алини шафе қилиб, (Ҳумоюн)нинг атрофини айлана бошладилар. Ҳаво ниҳоятда иссиқ эди. Унинг юрак бағри куярди. Айланиш асносида ҳазрат «Эй худо, агар жон ўрнига жон бериш мумкин бўлса, менки Бобурман, ўз умримни Ҳумоюнга бағишладим», деб илтижо қилдилар. Шу куннинг ўзидаёқ ҳазрат фирдавсмаконнинг товлари қочди, Ҳумоюн подшоҳ эса бошларидан сув қўйдилар ва ташқари чиқиб, кўриниш бердилар. Ҳазрат подшоҳ отамни бетоблиги туфайли ичкарига олиб киришди. Икки-уч ойча тўшақда ётдилар. Мирзо Ҳумоюн Колинжар томонга кетган эдилар. Подшоҳ ҳазратнинг аҳволи оғирлашавергач Ҳумоюн подшоҳга киши юбордилар. У киши тезда етиб келдилар. Подшоҳ ҳазратлари билан кўришгач, уларнинг жуда мадорсизланганларини кўрдилар. Ҳумоюн подшоҳ қаттиқ ҳаяжонланиб, бетоқат бўла бошладилар ва хизматкорлардан: «Нега бу даражада озик-тўзиб қолдилар», деб сўрардилар. Табиблар бир нималар деб жавоб беришарди...

¹ Бобурнинг Моҳим Бегимдан туғилган бошқа фарзандлари ёшлигида вафот этишган.

Подшоҳ отам ҳазратлари ҳар доим «Ҳиндол қаерда», деб сўрардилар. Шу вақт Мир Бердибек келиб ҳозир турганини етказишди. Подшоҳ изтироб билан Ҳиндол ҳақида сўрадилар. Мир Бердибек: «Шаҳзода Деҳлига етди, бугун етиб келади», деб жавоб қайтарди. (Ҳазрат) «Ҳиндол Мирзонинг қомати қандай, кимга ўхшайди», деб сўрадилар. Мир Бердибек мирзонинг яктагини кийган экан, «бу шаҳзоданики, уни менга иноят қилган эдилар», деди. Ҳазрат «Ҳиндолнинг қадди қомати қандай экан, кўрсам эди», деб кўпроқ сўрай бошладилар.

Шу орада ҳазратнинг ич касаллари янада оғирлашди. Ҳумоюн подшоҳ ҳазратлари оталарининг аҳволини оғирроқ кўриб, яна безовта бўла бошладилар. Табибу ҳақимларни чақиртириб, уларга: «Чуқур мулоҳаза қилиб, ҳазратнинг касалига илож топинглар», деб буюрдилар. Табиблар йиғилишиб: «Бизнинг толесизлигимиз шундаки, ҳеч қандай дори кор қилмаяпти», дейишди. Улар ҳазратнинг томирини ушлаб кўргач, бу Султон Иброҳимнинг онаси берган заҳарнинг таъсири эканлигини арзга етказишди. Касалликнинг асли ўша заҳар таъсири эди. Ҳазрат кундан-кунга заифлашиб, озиб борардилар. Дард кун сайин оғирлашиб, ҳазратнинг муборак чеҳралари ўзгариб борарди. Эртаси куни ҳамма амирларни чақиртириб, дедилар: «Кўп йиллардан бери подшоҳликни Ҳумоюн Мирзога беришни дилимга туғиб юрардим. Соғ пайтимда бу амалга ошмади. Алҳол, бу касаллик менинг тинка-мадоримни қуритди. Васият қиламенки, ҳаммангиз Ҳумоюнни менинг ўрнимда билингиз ва унга садоқатда хилоф иш тутмангиз. Худодан умидворменки, Ҳумоюн ҳам одамларга маъқул бўлғай. Ҳумоюн! Ака-укаларингни, ҳамма қариндош-уруғ ва одамларимизни сенга ва сени худога топширамен!». Бу сўзлардан у ерда ҳозир бўлганларнинг ҳаммаси йиғлаб юборишди. Ўзларининг муборак кўзлари ҳам ёшга тўлди. Бу воқеани ҳарам аҳли ва ичкаридагилар ҳам эшитиб, ҳамма жойни оҳу фарёд, тўполон босиб кетди. Уч кундан сўнг, яъни 937 йил бешинчи жумод ул-аввал ойи (26 декабр 1530 йил) душанба куни ўткинчи дунёни тарк айлаб, абадий оламга кўчдилар.